

DPN 5430

Title: विवाह विधि क्रम
चतुर्थी विधि क्रम
VIVĀH VIDHIKRAMA
CATURTHI VIDHIKRAMA

Run. No. 6121

Cat. No.

Micro. No.

Subject धर्मशास्त्र विधि
code of conduct Ritual

Religion: Hindu / Bauddha

Language: Skt. / New. / Nep. / Skt. - New. / Maith. - New. / New. - Nep. /

Size in cms. 28.5 x 11.5

Folios 82
(43-120+4)

Lines (in a page) 20/11

Compl. / Incompl.

Chapt. / act /

Author / translator

Scribe / donor

Date: NS / SS / VS / KS

Ruler / place

Script: New. / Dev. / Bhuj. / Ran. /

Illus. :

Material: palmleaf / paper / thiyasaphu / one side yellow

Condition: fine / damaged by worms, rats, water /

Beginning, colophon, post-colophon:

Remarks: ✓ contains list of contents
✓ Birth to wedding ritual
✓ Rituals of Brahmins.

10

5

यथा॥ उ० सूर्यस्यावतमन्वावर्त्ते॥ ॥ अस्यार्थः॥ सूर्यस्यावतं आवर्त्त अर्धे अनुवर्त्ते यथा सूर्य आवर्त्तमानो
 जगत्प्रदक्षिणां करोति अरुमपि देवान् प्रदक्षिणां कुर्वन् पृथिव्याः प्रदक्षिणां करणा फलं प्राप्नोतीति वाक्यार्थः॥
 अनुवर्त्ते इत्युक्तं स पुरुषवचनात् अरुमध्यादियते॥ ॥ इत्यावसार्थकं मरुमरुकोपाध्यायवसा
 ध्याक्षश्रीरुलायुधकौतोवास्मगासर्वस्वे प्रातः संध्या मंत्रव्याख्या प्रकरणां॥ ॥ अथ मध्याह्नं स्नानमन्त्राणां
 व्याख्येयं विभाव्यते॥ तत्र स्नानप्रशंसायां याज्ञवल्क्यः॥ स्नानमूलाः क्रियाः सर्वाः श्रुतिस्मृत्यादिना नृणां॥ त
 स्मात्स्नानीनिधेवेत श्रीपुण्यारोग्यवर्द्धनं॥ ॥ ॥ ॥ मनः प्रसादजननं रूपमोभायवर्द्धनं॥ शोकदुःखोपदं
 स्नानमोजोदं पुष्टिवर्द्धनं॥ ॥ स्नानानुवृत्ते योगियाज्ञवल्क्यः॥ मनः प्रसादजननं रूपमोभायवर्द्धनं॥
 शोकदुःखप्रहरणं तेजसंहादनं तथा॥ ॥ अग्निपुंगवो॥ निर्माल्यं भावशुद्धिस्तु विना स्नानं
 न जायते॥ तस्मान्मनोविशुद्धिस्तस्मान्मादोविधीयते॥ ॥ विद्वन्॥ यामुं क्रियाततादुःखं नित्यस्नायी
 न पश्यति॥ नित्यस्नानेन पूज्यते अपि पापकृतो जनाः॥ अगम्यागमनास्ते यात्यापि भूयश्च प्रणिग्रहन्॥

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

४३ रक्ष्यावरितात्पापान्मुच्यते स्नानमाचरेत् ॥ अङ्गिरः ॥ गङ्गादिकं देवपूजावेदाभ्यासः सरिप्तवः ॥
 नाशयन्त्याशुपापानिमहापातकजान्पि ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ सवनत्रयं यः कुर्यान्नित्यमेव यतेन्द्रि-
 यः ॥ सवजतिपरं स्थानं ब्रह्मणः सदनं द्विजः ॥ तथा ॥ स्नानं नान्नपोहो मं पितृदेवार्चनं तथा ॥
 पावनानि मनुष्याणां दुःकृतस्यैव कर्मणः ॥ जाबालः ॥ यदेव कुरुते स्नानं विशुद्धेनान्नगन्तव्यं ॥ ते-
 नेव सर्वमाप्नोति विधियज्ञक्रियाफलं ॥ प्रकृतं मसमर्थं श्रेष्ठं त्रयोविधं यजनक्रियाः ॥ स्नानध्यानज्ञपे-
 द्धनैरात्मानं शोधयेद्विजः ॥ अष्टाध्यायिवसविभागे स्नानवेलायां दक्षः ॥ यत्तुर्थं यतथागे स्नानार्थं मृ-
 दमाहरेत् ॥ तिलपुष्पकुशादीश्च स्नानं श्राद्धं त्रिमेजले ॥ व्यासः ॥ स्नानं मध्याह्ने कुर्यात्सुजी-
 रोति त्रिगमयः ॥ न भुक्त्वा नं कृतो गीजातेनाभिनाकुले ॥ अग्निपुराणे ॥ नदीदेवनिर्वाते च तडागे
 वुसरि सुव ॥ स्नानं समाचरेत् त्रित्यं गन्तव्यं प्रश्रवणेषु च ॥ निषादादुद्धृतं पुण्यं नतः प्रश्रवणं दकं ॥ ततोपि
 सारसपुण्यं न तोयमुच्यते ॥ तीर्थतोयं नतः पुण्यं गङ्गातोयं ततोधिकं ॥ विष्णुपुराणे ॥ कूपेषु दूत-

भा.

रामः
४३

तोये तस्मानं कुर्वीत वा भुवि ॥ स्नायीतो ह ततो येन यदि वा भुविसंभवेत् ॥ स्नायात्प्रश्रवणादेव स्नानं भवेत् ॥
 रघु उद्धृता भूमिषु मुदकं स्थावरात् श्रवः न स्नानादेयं तस्मादपि सापरिगृहीतं सर्वत एव गंगा ॥ प-
 रशरः ॥ पश्चस्नानानि दिव्यानि कीर्तितानि मरुधिभिः ॥ तानीह संप्रवक्ष्यामि यथावदनुपूर्वशः ॥ आग्नेयवा-
 रुणावाद्यावायवां तपमेव च ॥ आग्नेयं भस्मना स्नानं मुवगाहं त्रुवारुणां ॥ आपो ह स्तेति वैवाह्यावायवां
 गोरजः स्मृतं ॥ यत्तु सातपर्वणदिवा स्नानं तदुच्यते ॥ एतैश्च श्रद्धया स्नानं गङ्गा स्नानेन तत्तमं ॥ अत्र यमल-
 स्नानां गणेशं संकल्प्य ग्रहणं नंतरं तीर्थावगाहनं ॥ पद्मपुराणे ॥ मत्स्यापुराणेऽपि ॥ अनुद्धृतं वा जले ॥
 रुद्धृतं वा जले ॥ स्नानं समाचरेत् ॥ तीर्थप्रकल्पयेद्दिद्वान्मूलमन्त्रेणामन्त्रवित् ॥ ॐ नमो नारायणा-
 येति मूलमन्त्र उदाहृतः ॥ पद्मपुराणे ॥ विष्णोः पादप्रक्षतां सिंघेन वीविष्मपूजिता ॥ त्राहि मामे-
 न सप्तस्मादाजन्ममरणान्तिकात् ॥ तिस्रः कोट्युक्ता दीवतीर्था नां वायुरवुर्वीत् ॥ दिवि भुवो नरि-
 क्षेयतानि ते सन्निजा रूवी ॥ नन्दिनीत्येवं ते नामा देवेषु नलिनीति च ॥ दक्षा पृथ्वीवसुभगा विश्व-

४४ कार्याशिवामृता॥विद्याधरीसुप्रसन्नान्तालोकाप्रसादिनी॥क्षेमावजाहूवीवैवशान्ताशान्तिप्रदायिनी॥ए
 तानिपुरयनामानिस्नानकालेप्रकीर्तयेत्॥भवेत्सन्निहितान्नत्रगंगात्रिपथगामिनि॥॥तत्रमृत्तिकालं
 भन॥तत्रमेधातिथिर्ऋषिर्गणेश्वरीहृन्ःविष्णुर्देवताअग्निहोमवर्त्महोमेविनियोगः॥॥मन्त्रोयथा॥ॐ
 दंविष्णुर्विष्णुक्रमेन्नेधानिदधेपदं॥समूठमस्यपा०सुरे॥अस्यार्थः॥विष्णुर्भगवान्इदंजगद्विष्णुक्रमेवि
 कान्नवान्आक्रान्तवानित्यर्थः॥त्रेधात्रिप्रकारं पदं निदधे निहितवान् पृथिव्यां आकाशे स्वर्गे पदत्रयम
 पि निहितवानित्यर्थः॥अस्य विष्णोस्तत्पदं पांशुरे समूठं पांशु युक्ते अथ वशात् पृथिव्यामित्यर्थः॥समूठं
 सम्राड् विष्णुः॥अयमत्र वाक्यार्थः॥विष्णुः पृथिव्याकाशस्वर्गात्मकं जगत्पदेन विक्रान्तवान् तदस्य प
 दं भूम्यां सम्राट् संवत्सरं तेन विष्णुपादसंवेधेन भूमिरतीव शुद्धातिभूमेः कृतिः॥इत्थं भूताभूमिः मा
 पावयत्विति मृद्गुरुणामनेन क्रियते॥॥ततो गोमया लभनं कुर्यात्॥तत्र भद्रं कर्द्दमं ऋषिः
 अनुष्टुप् हृन्ः श्रीदेवता गोमया लभने विनियोगः॥मन्त्रो यथा॥ॐ गंधद्वारं दुराधर्षाणि

रामः
 ४४

त्पुष्टं करीषिणी॥ईश्वरी सर्वभूतानां तानि होषयिष्ये श्रियो॥अस्यार्थः॥तांश्रियं इदं गोमये उपरुये आहू
 यामि॥तांकांगंधद्वारं गंधागुणाः तस्माद्दुद्वेद्वारभूतां पृथिवी स्वरूपा यतः पृथिव्या श्रित एव गंधान् भू
 यते॥पुनः किंभूतां दुराधर्षा अनाध्व्यां ते जा विशेय शान्तिता तनित्वा पुष्टं करीषिणी करीषे गोमयं तदुक्ता
 गोमयस्थामित्यर्थः॥सर्वभूतानां मीश्वरी सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां पशुमहाभूतात्मा अत्र
 वपक्षे पशूनामेव भूतानां शब्दस्पर्शरूपगंधागुणाः पृथिव्यामाश्रिता इति सर्वेभ्य एव भूते
 भ्यः पृथिव्या अधिकारत्वादीश्वरत्वं इदं गोमये लक्ष्मीमावाह्य गोमयप्रदं कर्त्तव्यं मम लक्ष्मी
 भवत्विति वाक्यार्थः॥गंधद्वारमन्त्रव्याख्याः॥॥ततः करसंपुटीकृत्य उरुहं दिग्गजमन्त्रेण उदको
 पस्थानं॥॥तत्र उरुं हि इत्यस्य वारुणमन्त्रस्य भावात्कारितः॥यत्किञ्चिद्धारुणमन्त्रमन्त्रजले
 जपेत्॥सर्वपापेभ्यः प्रमुच्यते॥तत्र शुनः शफरः ऋषिस्त्रिहृद् हृन्ः वरुणो देवता अवभृथे यजमा

नवाचनेविनियोगः॥ मन्त्रोयथा॥ ॐ उरु ६० हि राजा वरुणाश्चकारसूर्या यपन्था मन्वेतवा ३॥ अ
 पदेपादाप्रतिधातवेकरुतापवक्ताददयाविधश्चित्॥ अस्यार्थः॥ हि यस्मात्तजलस्यराजावरुणाःसू
 र्यायसूर्यास्यपन्थापन्थानंउरुविस्तीर्णवकारकृतवान् तस्मात्तपन्थानं अरुमन्वेतवे॥ अनुगच्छा
 मीत्यर्थः॥ ३ पक्षान्तरे॥ सरववरुणाःपन्थानं अपदे आकाशेसूर्यास्यपादाः पादानां रश्मीनां प्रतिधा
 तवेअपराभ्यअकःकृतवान् उत अपिचसरववरुणाः ददयाविधश्चित् पिशुनस्यापि अपवक्तानि
 यामकःजलस्यराजापिशुनस्यापिनियामकोवरुणाः आकाशेसूर्यारश्मीनामपराभ्यविस्तीर्ण
 पन्थानंकृतवान् तपन्थानमनुगच्छामीति यावत्कार्यार्थः॥ अत्रसूर्यायेतिषष्ठ्यर्थेचतुर्थीपन्था
 नमिद्वयत्रनकारलोपेनपन्थामिति सिद्धे अन्वेतवेइतिइरागतावित्येतस्मादनुपूर्वात्कृत्यात
 वेकेनकेन्यात्यरइतितवेप्रत्ययः॥ कन्मेजत्तइत्याद्ययत्वंपादाइतिषष्ठीवरुवचनस्यस्थानेकृत्या
 दकारः॥ प्रतिधातवेइतिप्रतिपूर्वादधातः॥ सितलिंगमियस्तीत्यादिसूत्रेणवरुवचनात्॥ भावेत्तुमुन अकक

रामः
 ४५

कपतेर्लृङ्स्थानेप्रथमपुरुषेकवचनंविप्रत्ययः॥ वरुलं कृतसीतिवरुधाभवति॥ धा
 तोर्गुणकृलंद्यादिनाविभक्तिलोपः॥ मन्त्रेसर्गवन्निन्त्यादिनोस्तु कृदयविधइददयवि
 धातीतिक्विप्किंरुचसीत्यादिनादीर्घत्वंइत्यरुंदिमन्त्रव्याख्या॥ इतिजलोपरथानोनन्तरंज
 लावतरा॥ ॥ शुनःशफ्रश्चिर्वरुणादेवतायज्वप्रादुदोनास्तिअवभृथेयजमानस्यजलावत
 रीविनियोगः॥ मन्त्रोयथा॥ ॐ नमोवरुणायाभिष्ठितोवरुणास्यपाशः॥ अस्यार्थः॥ नमोवरुणा
 भिष्ठितःआक्रान्तःवरुणास्यपाशः॥ अयंवाक्यार्थः॥ वरुणाजलरूपपाशाक्रमणोनयाप्रीतिर्जा
 यतेसाप्रीतिःवरुणानमस्कारेणापनीयते॥ तेनवरुणानमस्कारपूर्वकंजलावतरांक्रियते॥ नमोवरु
 णायेतिमन्त्रव्याख्या॥ जलवतीर्षतीर्थावरुनंकुर्याति॥ मन्त्रोयथा॥ ॐ इममेगङ्गे॥ अस्यार्थःपूर्ववत्॥
 तीर्थावरुनन्तरंमन्त्रत्रयेणशिरसिनिदध्यात्॥ तत्रप्रजापतिर्ऋषिःचावसानोपंक्तिश्चुचःआः

४६ पो देवतामार्जने विनियोगः॥ मन्त्रो यथा॥ उद्दमापः प्रवृत्ता वद्यन्मलत्रयम्॥ यच्च भिदुद्रो हानु
 तं यच्च शेषेऽभीरुगाम॥ अस्मार्थः॥ हे आपः यूयं इदं प्रवृत्तं प्रकषेणा वरुत अपनयेत्यर्थः॥ इ
 दं किं यत्किं त्रिन्मयि मया श्रितं दुरितं पापं यद्वा अहं अभिदुद्रो हं रूपं कृतवानस्मि यद्वा यदपि शेषे पर
 क्रोश रूपं पापं कृतवानस्मि॥ इति अर्थः॥ अतः मृषा वाद रूपं त्रैत्यर्थः॥ अयं वाक्यार्थः॥ मम यत्किं त्रि
 न्मनः कायवचने रजितं पापं तदनेन स्नानेनापनयेति अमुं प्रार्थना॥ इति उद्दमाप व्याख्या॥ ॥ तथा ॥
 प्रजापतिः त्रिभिः त्रिरूपं कृत्वाः आपो देवता दीक्षायां यजमानेन स्नाने विनियोगः॥ द्वितीयमन्त्रो यथा॥ उद्द
 पोऽस्मान्मातरः शुंभयन्तु द्यूतेन नो द्यूतयः पुनन्तु॥ विश्वं हि रिप्रं प्रवृत्तिं देवीरुदिराभ्यः शुचिरापुन
 येमि॥ अस्मार्थः॥ आपः अस्मान् शुंभयन्तु शुंभयन्तु किंभूता आपः मातरः जगतां जनन्याः अपि वनोऽस्मान्
 द्यूतेन पुनन्तु जलस्य वीर्येणापवित्री कुर्वन्तु किंभूताः द्यूतयः द्यूतेन जलस्य वीर्येणापि नान्तीति द्यूत
 पूः आपः यथा श्रुतिः अपां परमं तेजः तं ह स्वरूपं यत् द्यूतेन त्रि हि यस्मा देवीस्तन्यादिवि

रामः
 ४६

१० पृथापरूपं प्रवृत्तिं अपनयन्ति किंभूतं विश्वं सर्वं अयं वाक्यार्थः॥ आपो जगतां मातरः द्यूत द्यूतेषां वी
 र्येण सकल पापक्षयकारिण्यः तानि जलस्तानि श्रयो अस्मान् पुनं विनियान्ना॥ अत्र शुंभयन्ति त्रि शुंभं शुद्धा विन्या
 स्यन्तु न स्या प्रयोगः॥ द्यूत पू इति पुनन्तीति क्वि वन्तः रिप्रं इति पापनाशिनी भवन् इति श्रुतिः दीपि रि
 ति कृन्दसीति विकल्पेन पूर्वसवर्गदेशात् रूपं॥ आपो अस्मान्मन्त्रं व्याख्या॥ ॥ तथा॥ उद्दमापि
 वेति तृतीयमन्त्रः पूर्वप्रोक्तः स्नानरूपं व्याख्यातः॥ ततः॥ पुनरपि दक्षिणा वर्त्तनं जलवर्त्तनं॥ तत्र दध्युद्गाथवशा
 त् शुचिरनु कृप कृन्दः आपो देवता शान्तिकर्मणि विनियोगः॥ मन्त्रो यथा॥ उद्दमापि देवीरभिदुयेऽआ
 पो भवन्तु पीतये॥ शंयोरभिश्च वन्तु नः॥ अस्मार्थः॥ आपो नो अस्माकं शं कल्याणं भवन्तु किंभूता देवीः
 देव्यस्तन्यादिविषया किमर्थं अभीष्टये उपवय्यार्थं पीतये पानाय किं वनोऽस्मान् अभिश्च वन्तु किमर्थं
 शंयोः कल्याणसंयोगः॥ अयमस्मार्थः॥ आपो अस्माकं उपवय्यार्थं पानाय कल्याणसंयोगाय भ
 वन्ति न्यासं सायाम्वाक्यार्थः॥ तत्र देवीरिति प्रथमा वरु वचने कृन्दसीति विकल्पस्थानेन पूर्वसवर्गदेशः॥

25

20

15

४७ अभीष्टये इति श्रौतौ शब्दसंज्ञातयो अस्माद्वातोऽभिपूर्वात्किं पिकते आदेव उपदेश अशतीत्या त्वस्यः पु
 पूर्वस्येति योगविभागात्संप्रसारणां ॥ तादर्थ्यं तदर्थं शंयो रिति शंशब्दात्कंसंख्या भवेद्युस्त्विति तयुस इति मत्वर्थी
 यकृतेशं युरिति यदंततश्च त्वर्थे वदु वचनं ॥ रुदसीति वत्तुर्थे वषट्क वचनं ॥ यदा त्वशने श्रपूजायाम
 स्यादिति योगः ॥ तदभीष्टये अपेक्षितफलप्राप्ते ॥ यदा श्राद्धे तदा वीतये पितृणां पा नाय इति विशेषो बोद्धव्यः ॥
 ततो जले निमज्ज्य मन्त्रं पठित्वा त्रिभिर्मज्जात ॥ तत्र प्रजापति ऋषिर्गोदेवता यजुषा रुद्रो नासि ऋजीष कुंभप्राव
 नेति नियोगः ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ अवभृथ निवुं पुन निवेहरसि निवुं पुनः ॥ अवदे वेदे व कृतमे नो या सिधमवमर्त्तैर्म
 र्त्य कृतं पुरुषो देव रिषमपाहि ॥ अस्यार्थः ॥ हे अवभृथ हे यज्ञसमाप्तिस्थान किं भूत निवुं पुनः प्रादिरपि
 नी वैराया श्रान्तिपुनासीति निवुं पुन त्वं निवेहरसि त्वं नीचानामपि रोषि पावनायेत्यर्थः ॥ निवुं पुन असि भव
 सि असीति मध्यमपुरुषदर्शनात् ॥ त्वमित्याह्रियते ॥ अरुं एनः पापं अवयामिषं अपनीतवानस्मि
 अत्रापि अवयामिषमित्याख्याव इत्यनेन द्यवहितेन संबन्धः ॥ उत्तमपुरुषदर्शनादरुं इत्या

सुमः
४७

10

5

श्रुकिंभूतं एनः देवकृतं देवविषयकृतं केरवया सिधं देवे र्याज्ञरु विद्वानेन तोषितैः ॥ किं वमर्त्यकृतं
 अरुं एनः अवयामिषं अत्रापि अवेति अन्तरस्थितेन संबन्धः ॥ मन्त्रो मनुष्यास्तद्विषये कृतं आति
 श्रपूजनेन कृतमित्यर्थः ॥ केरया सिधं मर्त्तैर्मनुष्यैः यज्ञकर्मणि ऋत्विग्भूयते अत्र विश्वे देवा तिथि
 पूजने योरुपादानं पञ्चमहायज्ञोपलक्षणात् ॥ अयं मन्त्रवाक्यार्थः ॥ यतो वैश्वदेवाश्च करणा क
 तं पापं ऋषिद्विजः सरुकाणा ह त्वा देवतोपनेनापनीये अहो हे अवभृथ त्वं मां देवदिसारूपात्पा
 पादक्षः केन विदुक्तं अवभृथस्नानमुपाशुकरणीयं तत्र च उपाशु अवभृथेष्वावरणीति श्रुतिः
 प्रमाणात्वेन लिखिता ॥ तदयुक्तं अवभृथस्नानावभृथेष्वाभिन्नत्वात् ॥ अनया च श्रुत्या अवभृथेष्वा
 उपाशुयरां प्रतिपादितं ॥ नेतु अवभृथस्नानस्यासि पुरुषादुपातं कं ॥ गदान इत्यास्माद्वा
 तो गतो भनिष्क निष्क निष्क इति वनिष्क इत्ययं कृतं पुरुषपूर्वात्पञ्चमहाराय ॥ देवरिष इति रिष हिंसायां इ

0

5

10

15

20

25

30

35

CENTIMETERS

४८ तस्यादेवपूर्वार्तकिपितिकृतेपञ्चम्यारूपं ॥ इत्यवभृथव्याख्या ॥ ॥ ततः समुद्देते इत्यनेनायमनं ॥ अस्य
 मन्त्रस्य व्याख्यादिकंप्रातः स्नाने स्वलिखितत्वादिरुपुनर्न लिखितं तत्रैवानुसंधेयं ॥ इत्यायमनं ॥
 इमममन्त्रेण तीर्थावारुनं अस्य मन्त्रस्य व्याख्यादिकं अत्रैव मध्याह्ने स्नाने अजलिस्नानोपरिलिखितत्वा
 दिरुनलिखितमिति तत्रैवानुसंधेयं ॥ तदेतत्तीर्थावानन्त आयादिरुस्येत्यादि ॥ अग्निर्माज्जितं कु
 र्यात् ॥ अत्रापि ॥ कत्रयस्य व्याख्यादिकंप्रातः स्नाने स्वकरणात्वादिरुनलिखितमिति तत्रैवानु
 संधेयं ॥ एतस्मान्माज्जनानन्तरं चित्पतिरित्यादि मन्त्रत्रयेण पुनर्माज्जनं ॥ तत्र प्रजापतिः ॥ ऋषिः प्रजापति
 देवता यज्वप्राहुः ॥ यजमानपावने विनियोगः ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ चित्पतिर्मा पुना त्वष्टु देवापवि
 त्रेण सृष्ट्यै रश्मिभिः ॥ तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनर्न ह्युके यम ॥ अस्याथः ॥ चित्पतिः
 प्रजापतिः मामा पुनातु पवित्रं करोतु केन पवित्रेण कुशेन किंभूतेनाह्नि देवा अरविदनेन न केवलं कु
 शेन सृष्ट्यै रश्मिभिरपि पुनातु पवित्रपते पवित्राणां पते जलपते ते त्वया पवित्रेण पूतस्य

रामः
 ४८

तस्यामम किंभूतस्य मम पवित्रपूतस्य पवित्रेण पवित्रीकृतस्य यत्कामो यदभिलषितं तत्त शक्यं प्राप्नुयो किम
 भिलषितं आत्मानं पावयामीति अभिलषितं ॥ अयं वाक्यार्थः ॥ प्रजापतिना कुशरश्मिभ्यां पवित्रस्य मम ज
 जलेनात्मानं पावयामीति यदभिलषितं तत्राह शक्नो भवामि चित्पतिश्च न प्रजापतिर्येदुच्यते ॥ तत्र प्रजापतिर्वे चि
 त्पतिरिति प्रमाणां ॥ ॥ तथा प्रजापतिः ॥ ऋषिः प्रजापतिर्देवता यज्वप्राहुः ॥ योनास्तियजमानपावने विनियोगः ॥
 द्वितीयमन्त्रो यथा ॥ ॐ वाक्यतिर्मा पुना त्वष्टु देवापवित्रेण सृष्ट्यै रश्मिभिः ॥ तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य
 यत्कामः पुनर्न ह्युके यम ॥ अत्र वाक्यतिर्वृत्त्यतिः अपरासक लेव व्याख्या ॥ चित्पतिव्याख्याने न तु ल्या ॥
 तत्र प्रजापतिः ॥ ऋषिः सविता देवता यज्वप्राहुः ॥ योनास्तियजमानपावने विनियोगः ॥ तृतीयमन्त्रो यथा ॥ ॐ द
 वो मा सविता पुना त्वष्टु देवापवित्रेण सृष्ट्यै रश्मिभिः ॥ तस्य ते पवित्रपते पवित्रपूतस्य यत्कामः पुनर्न ह्युके यम ॥
 अत्रैवः सविता सृष्ट्यैः अपरं सर्वं चित्पतिमन्त्रेण तु ल्यं ॥ इति चित्पतिमन्त्रव्याख्या ॥ ॥ ततो जले निमज्जीभूय अ
 चमयन् गामन्त्रं पठेत् ॥ तस्य मारुताम्यवोवायनः ॥ ॐ ऋतश्च सत्यश्चायमघरा ॥ त्रिरन्तर्जले पठेत् सर्वस्मात्पापा
 प्रमुच्यते ॥ ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ इत्यालोका निमान् द्विती न्यः पठेदचमयन् ॥ यथाश्चमयावभृथमेव त

मनुरवतीत् ॥ तथा ॥ यथाश्वमेधकृत्तुगदसर्वपापपनोदनः ॥ तथायमर्षगांस्तुक्तं सर्वपापप्रणाशनं ॥
 ४८ लारीतः ॥ पातकोपपातकमहापातकानामेकत्र संनिपाते अयमर्षगांमेव जपेत् ॥ अथातः सर्ववेदपवि
 २० त्राणि भवन्तीत्यधिकारविद्वक्तः ॥ यथाश्वमेधेति पूर्ववत् ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ स्नानमध्वे वेगात्तसंयम्यात्रिग
 त्वायमर्षगास्तुक्ते न स्यायात् ॥ शारवः ॥ नास्त्ययमर्षगात्परमं नृजले ॥ गीतमः ॥ अत्र जलेऽयमर्षगां त्रिग
 वत्तय न सर्वपापेभ्यो मुच्यते ॥ अपि वासुनिमज्जित्वा त्रिपठे दयमर्षगां ॥ यथाश्वमेधावभृथं तथैव मनुर
 वतीत् ॥ वसिष्ठः ॥ अपि वासुनिमज्जानः त्रिपठे दयमर्षगां ॥ यथाश्वमेधावभृथं तादृशं मनुरवतीत् ॥
 वृद्धापस्तम्बः ॥ अपि वासुनिमज्जित्वा त्रिपठे दयमर्षगां ॥ यथाश्वमेधो यज्ञो हि मनुरादृशमाकृतत् ॥
 बोधायनः ॥ त्रिगत्रं वाप्यपेव स नृत्रिगोप्यपन्नयः ॥ प्राणानात्मनिसंयम्या त्रिपठे दयमर्षगां ॥ यथाश्वमे
 १५ धावभृथमेव तं मनुरवतीत् ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ अरुणोपवसे यस्तु त्रिगोप्यपन्नयः ॥ मुच्यते पातकैः
 सर्वैर्जज्ञा त्रिगमर्षगां ॥ रुरुस्येदृशमे ॥ मानरं भगिनी गत्वा मातृस्वसारं लुप्तो सरवी ॥ एनाभ्यर्थ अग

रामः

४८

म्यागमनं कृत्वा अयमर्षगां अत्र जले त्रिगवत्तु सवत्समात्पापान्मृतो भवति ॥ तथा ॥ गुरुतल्यगमनं कृ
 त्वाऽयमर्षगामत्रमनृजले त्रिगवत्तु सवत्समात्पापान्मृतो भवति ॥ अत्र पापगौरवमाकल्प्या संप्रदिनमात्म
 कं यावत्प्रत्यहं जलनिमगी भूयायमर्षगास्तुक्तं त्रिगवत्तु स्नातव्यं ॥ यमः ॥ महापातककर्तारश्चासुवि
 शेषतः ॥ अग्निप्रविश्य शुद्धाग्निस्नात्वा वामदक्षिणो ॥ रुरुस्य करणं वैवमासमभ्यस्य पौरुषं ॥ अयमर्षगां शुक्ल
 स्तुक्तं शुद्धात्तां नृजले स्थितः ॥ वृद्धश्रमः ॥ अथ वरुणं त्वां कृत्वा प्राची वादिगमुपनिः क्रम्य प्रभूतेने न्धनेनाग्निं
 प्रज्वाल्य अयमर्षगां वा दृष्ट्वा स रुद्रमावह्य नृजलात् ॥ तस्मात्पापान्मृतो भवति ॥ लारीतः ॥ अयमनृजले त्रि
 ५ गवत्तु यित्वा मुच्यते वरुणं त्वां ॥ अत्रिः ॥ क्षत्रिया वैश्या भिगमने अयमर्षगां त्रिगवत्तु नृजले शुद्धानि ॥
 वृद्धापस्तम्बः ॥ अकार्यं करणं वैव अमक्षस्य वभक्षणे ॥ अयमर्षगास्तुक्ते न पीत्वापः शुद्धाने नरः ॥ अत्रिः ॥
 अप्यपीत्वा अभक्षं भक्षयित्वा अकार्यं कृत्वा अयमर्षगो नापः पीत्वा शुद्धानि ॥ तथा ॥ श्रुदागमने अयम
 र्षगो नापः पीत्वा शुद्धानि ॥ वसिष्ठः ॥ मनसा पापं कृत्वाऽयमर्षगां पठेत् ॥ वृद्धापस्तम्बः ॥ क्षत्रिया
 गमने वैश्यागमने येवतापसी ॥ त्रिगवत्तु विशुद्धान् श्रुदागाम्यायमर्षगां ॥ तापसी ऋवमित्यर्थः ॥

५० शंखलिखितो॥ वृक्षत्रिगत्रोपोषितो नृजलेद्यमर्षगां त्रिगवर्तयेत्॥ **यान्नवल्क्यः**॥ त्रिगत्रोपोषि
 तो जप्रावृक्षत्रोपोषितो नृजलेद्यमर्षगां॥ अनुजलेविशुद्धो नृजलेद्यमर्षगां॥ **प्रकाशविषयवोधायनः**॥
 तीर्थगता नतः शुचिवासा उदकान्ते स्थितुः लमुद्धृत्य सकृत्किन्नवाससा॥ कृतपूरा नपाणिना आदित्याः
 यमर्षगां स्वाध्यायमधीतः प्रातः शतं मध्याह्ने शतं अपराह्णे शतं अपरिमितं वा उदितेषु नक्षत्रेषु प्रभूत
 यावकः प्राप्नीयात्॥ ज्ञानकृतेभ्यः अज्ञानकृतेभ्यः उपपातकेभ्यः संप्रगत्रोपनीयते॥ सुरापानमिति वज्रं शि
 त्वा एकविंशति अन्योपि जपनिसर्वजपनिसर्वं भवतिसर्वं कृतमवाप्नोति सर्वं तीर्थेषु स्नातो भवति॥ सर्वदे
 सर्वदेववीणां भवतिसर्वदेवजातो भवति आचतुर्थीपंक्तिपुनाति कर्मण्यस्य सिद्धिर्नास्ति इति॥ **वोधाय**
नवहृदि हनु॥ वृत्तेनाद्यमर्षगो न सुरापानात्पूतो भवति॥ **अद्यमर्षगानुवृत्तौ योगियाज्ञवल्क्यः**॥
 तत्त्वभूतार्थपिण्डस्थित्युत्पत्तिप्रलयतथा॥ सूक्तेऽस्मिन् व्याहृतमेतत्तत्त्वमवार्थं एव वे॥ **तथा॥**
 अद्यमर्षगानुवृत्तौ सः स्यादद्यमर्षगाः॥ अनुवृत्तं भवेत्तत्त्वमवार्थं एव वे॥ **अश्वमेधाव**
 भूथके विनियोगोऽर्थकल्पितः॥ सर्वपापोपनोदार्थं स्मृतिकार उदाहृतः॥ **वासः॥ अद्यमर्षगा**

रामः

५०

एवार्थः कृतो नृपुत्रार्थे वयः॥ देवताभाववृत्तश्च यमेधे प्रकीर्तितः॥ अनुवृत्तं नृपुत्रार्थे वयः॥
 त्रिभिः भाववृत्तौ देवतो अश्वमेधावभूथे विनियोगः॥ **अद्यमर्षगानुवृत्तौ यथा॥** अत्र तत्र सत्यं अभि
 धातृपसो ध्यातायत नतो गत्रिजायत॥ ततः समुद्रो अणोवः समुद्रादणोवा दधिमं वसरो अजायत॥ अहोरात्राणि
 विदधद्वि श्वस्यमिषतो वशी॥ **सुश्रावन्मसो ध्याता यथा पूर्वमकल्पयत्॥** दिवश्च पृथिवीश्चान्तरिक्षं मथोऽस्वः॥
 अस्याद्यमर्षगानुवृत्तौ यथा पूर्वमकल्पयत्॥ यद्यसर्वदेवसारभूतो अत्यन्तगुणश्चायमन्त्रः॥ अस्यापाद
 पाठमात्रं शुनासि॥ ब्राह्मणानि रुक्तादिकमप्राप्त्यनास्त्येव इत्येतदीयव्याख्यानुकरणां कमप्रापयामप्रापयदे
 तदस्य स्वकपोलमात्रेण व्याख्यानामाचरणीयं॥ तदिति सारं संयाजवल्क्यो न तत्त्वभूतार्थं पिण्डस्थित्युत्प
 त्तिप्रलयतथा सूक्तेऽस्मिन् व्याहृतमेतत्॥ तत्त्वभूतार्थं एव वेदतिवचनात्सुहृदि स्थितिप्रलयार्थताः स्य
 प्रतिपादिता॥ पुराणमहाभारतादिषु सुहृदि स्थितिप्रलयप्रतिपादिकाग्रन्थाभागाः समासन्ते॥ तेषां अश्वमेधाव
 नृनेन यमराफललाभः प्रकीर्तितः॥ तदेतत्सकलदेवतासारभूतस्य सुहृदि स्थितिप्रलयप्रतिपादिकाद्यमर्ष

25

20

15

५२

मसादेवीयजुर्वेदेप्रकीर्तिता॥ अन्तर्जलेत्रिरावर्त्तमुच्यतेवृद्धरुत्तया॥ ॥ **हारीतः** ॥ पवित्रमसिद्रुपदा
वेतिवाद्यमर्षणमन्त्रजलेत्रिरावर्त्तयित्वा मुच्यतेवृद्धरुत्तया॥ ॥ **वैधायनः** ॥ द्रुपदादिवसुमेवानेः
नानामृतत्रिरन्तेनैलेपठेत्सर्वस्मात्पापात्पूतो न्यमुच्यते॥ ॥ **पराशरः** ॥ आपत्कालेनृविप्रेराभु
क्तेश्चद्रुदेयदि॥ मनस्तापेन शुद्धो न द्रुपदां वा शान्तजपेत्॥ ॥ **योगियाजवल्क्यः** ॥ आवातः पुनरा
यामे मन्त्रवत्मानभोजने॥ द्रुपदां तत्रिरावर्त्तयन्तथावेवाद्यमर्षणं॥ सोपांशुप्रगावं वापि द्याता आपो ह्यद्याप
हाः॥ अस्यामन्त्रस्य द्वा रक्षा दिक्प्रातः संध्यायामेव लिखितमिति तत्रैवानुसंधेयं॥ तदनु अधिकपा
पनिर्हरणोक्तोऽन्तर्जले सप्रगा वद्या ह तिसशिरस्क गयत्री श्री प्रकरणे शंखः॥ प्राणायामत्रयं
कृत्वा स्नानकाले समाहितः॥ अहोरात्रकृतात्पापात्क्षणादेव मुच्यते॥ ॥ **पट्ट** इति पदशब्दः॥ ॥
तथात्रिपदसा वित्री प्रकरणे वैधायनः॥ ॥ **अथवासावित्री पट्टो अर्द्ध अर्द्ध इति शशः**॥ ततः स
मस्तां त्रिरन्तेनैलेपठेत्सर्वस्मात्पापात्पूतो न्यमुच्यते॥ **पट्ट** इति पदशब्दः॥ ॥ **पदे पदेनेत्यर्थः**॥

रामः

५२

10

5

एकेपादेन गायत्र्याः पदत्रयं पठेदित्यभिप्रायः॥ उतत्सवितुर्वरेण्यं इत्येकपदं॥ उभयोर्देव
स्य धीमहि इति द्वितीयं॥ अधियो योनः प्रचोदयात् इति तृतीयं॥ अर्द्ध इति अर्द्ध इति अर्द्ध इति
मेरापूर्वाद्भागं पठित्वा उत्तराद्भागं पठेदित्यर्थः॥ उतत्सवितुर्वरेण्यं भगो देवस्य धीमहि
इत्यर्द्धप्रसिद्धं॥ अधियो योनः प्रचोदयात् इत्यपराद्भागं॥ समस्तां सकलां चतुर्विंशत्यक्षरान्मिका
मेव गायत्रीमेकवारेण पठेदित्यर्थः॥ अनेन क्रमेण गायत्रीवारत्रयं गायत्रीपाठः पर्यवस्यती
ति॥ ॥ **तथा प्रगा वद्या ह तिसशिरः** स हि त्रगायत्र्याधिकारविष्णुधर्मोत्तराणिपुराणोः॥ अन्तर्जले त्रि
रावर्त्तगायत्री प्रयत्नस्तथा॥ मुच्यते पातकैः सर्वैर्युद्दिनवृद्धा भवेत्॥ तथा अन्तर्जले वास्तु समस्तमहा
द्या ह तिसपाठपूर्वक स्नाने वैधायनः॥ अपि द्या ह तिसवासाः समस्ताः त्रिरन्तेनैलेपठेत्सर्वस्मात्पापा
न्यमुच्यते॥ अत्र वास्तु समस्तवा ह तिस्यथा॥ उभूः उभुवः उखः॥ एता त्रिधा वर्त्तन्त्या यात्॥ ॥

0

5

10

15

20

25

30

35

CENTIMETERS

५४

ननु ब्रह्मणस्पतिर्वृक्षपूजापुनात्तमां॥यदुच्छिद्यमभोज्यं यद्वा दुश्चरितं मम॥सर्वं पुन ननु मामापो असताञ्च
प्रतिग्रहं स्वाहा॥ अस्मार्थः॥ आपः पृथिवी पुन ननु पवित्री कुर्वन्तु पृथ्वी पूजा सती मां क्षेत्रयज्ञं पुनात्तु न
केवलमापः पृथिवी पुन ननु ब्रह्मणस्पतिं ज्ञानस्यपतिमाश्रयं परमात्मानमपि पुन ननु ब्रह्मपूतं मा पुनात्तु अ
वपृथ्वी शब्देन पार्थिवदेहो विवक्षितः॥ ततः आपः पृथिवी पुन ननु इति मदीयं देहं पार्थिवं पुन न्वित्यर्थः॥ इत्थ
देहपावनद्वारा मामापः पुन ननु कुत्र मम उच्छिद्यमपावनं मभोज्यं गृहितं भोज्यं यद्वा यदपि दुश्चरितं अ
सदाचार्यरितं असतां अप्रतिग्राह्यानां प्रतिग्रहं तत्सर्वं तत्र सर्वत्र मां आपः पुन न्वित्यर्थः॥ इत्थमशंसया
आपः आवस्थानेताः स्वाहा स्वर्गता भवन्तु आवसनेन मदीयं देहपावनपूर्वमुच्छिद्यत्वादि रूपेण पापे मां पाव
यन्वित्याशंसाया वाक्यार्थः॥ अत्र प्रतिरिति सुपां सुपो भवन्तीति प्रथमा ब्रह्मपूजा इति पूतप्राप्ते लिंगव्याख्ये
न स्त्रीलिंगता॥ सर्वमिति सप्रमीस्थाने द्वितीयोऽस्यापः पुन ननु मवद्याख्या॥ इत्यावमनं कृत्वा प्रातः संध्या
क्रमेण गायत्रीजपान्नं कर्म समाप्य पूर्वोक्तक्रमेण प्रदक्षिणेनावृत्य आदित्येन मस्कृत्य ब्रह्मयज्ञं कुशति॥ रामः

५४

तत्र ब्रह्ममाहात्म्ये छन्दोगपरिशिष्टं कात्यायनः॥ नव ब्रह्मयज्ञादधिकास्तियज्ञो न तत्प्रदानात् परमस्ति
दानं॥ सर्वे स्तरंतः क्रतवैः सदाना न्नान्नोदृष्टः कश्चिदस्य द्विजस्य॥ द्विजस्येति ब्रह्मयज्ञप्रयत्ने योगियाज्ञव
त्क्यः॥ यज्ञानां तपसां चैव शुभानां चैव कर्मणां॥ वेदस्य द्विजातीनां निःश्रेयसकरः परः॥ मनुना पापसाधे
व सदेवांस्तर्पयेद्विजः॥ पितृन् मधुघृताभ्यां च ३३ वाधीयत यो न्वहं॥ यजुं विशक्तिं नोधीत यो ब्राह्मसं सधृता मृ
तेः॥ प्रीणांति देवानां ज्येन मधुना यपितुं सथा॥ सत्त्वसो सधृते देवान् तर्पयेद्यो न्वहं पठेत्॥ समानितृप्तिं कु
र्याच्च पितॄणां मधुसर्पिषा॥ मेदसा तर्पयेद्देवान् अथवाङ्मिरसं पठेत्॥ पितॄंश्च मधुसर्पिभ्यां मन्त्रं
शक्तिं नोद्विजः॥ वाकोपाहं पुराणं श्रवणं संस्थोऽथ गोर्धिकाः॥ इति ह्यसंतथा विद्यां योधीति शक्तिं नोद्वहं॥
मां संक्षीरो दनमधु तर्पयं सदिवो कसां॥ करोति तृप्तिं यतथा पितॄणां मधुसर्पिषा॥ तेन प्रास्तर्पयन्तो
न सर्वकामफलैः शुभैः॥ यं यं कुरु मधीते यतस्तस्या पुण्यात्फलं॥ त्रिवृत्तपूर्णा पृथिवी दानस्य फलं

20

५५

मश्नुते॥ तपसश्च परस्वेरु नित्यस्वाध्यायवानद्विजः॥ ॥ तथा च ब्रह्मयज्ञानुष्ठानप्रतिपादेन योगि
या जवल्काः॥ प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्योपविश्य च॥ दर्भेषु दर्भपाणिश्च स प्राञ्जलिश्च प्राङ्मुखः॥ स्वा
ध्यायश्च यथा शक्तिवद्भ्यस्तसमाचरेत्॥ त्र्यम्बात्रयजुषां सामां गाथां गुह्यमथापि वा॥ आद्यं वा रभ्य वे
दस्तस्मात्तोषार्थं परिक्रमात्॥ स्नात्वा मध्याह्नं स्नानं कृत्वा षोडशोत्तरे वेदः प्रथमं काण्डिकां मारुतं कृत्वा वेदसमा
प्तिपार्थं न्यावद्विद्विषैः संपूर्णो भवति तावद्विद्विषैः क्रमेण कृत्वा वेदं पठेत्॥ अनधीतं कृत्वा वेदस्तथा
वदधीतं वेदपुराणस्तवादि कं पठेदित्यर्थः॥ ओं केशाद्यानखाग्राद्वपरमन्त्रं प्राप्ते तपः॥ यः संख्यायाद्विजो धी
ते स्वाध्यायं शक्तितोऽचरं॥ स ब्रह्म परमभ्योति वायुभूतः खमूर्तिमान्॥ ब्रह्मयज्ञानुष्ठानस्येति कर्तव्यतायां ब्रह्म
लिंगपुराणे॥ एवं माचम्य विस्तीर्ण्य दर्भेषु अलमात्मनः॥ कृत्वा पाणि तले धीमान् आत्मनो दक्षिणोत्तरं॥
हं माङ्गुलीयसंयुक्तो ब्रह्मरत्नयुतापि वा॥ विधिवद्ब्रह्मयज्ञस्तु कुर्यात्स त्रीसमाहितः॥ ॥ तथा शौनकाः

15

रामः

५५

10

5

प्राग्वा उदग्वाग्रामान्निःक्रम्य आप्नुत्य यज्ञोपवीत्यान्ति त्रवासादध्वाणां मरुदुपस्तीर्थं प्राकृतूलानां
निषु प्राङ्मुख उपविश्य च उपस्थी कृत्वा दक्षिणोत्तरे पाणी संधाय पवित्रवन्नोद्भावापृथिव्योः सन्निमीक्ष
मानः समीत्यावायथा युक्तमात्मानं मन्योः अध्यायमिति यत्पुनरापि दर्भैः पवित्रमित्युक्तं स्मृतिद
र्शनात्॥ पवित्रपदं दर्भमात्रं पदतीति केचिद्वदन्ति तत्र शिष्टाचारविहङ्गं सर्वानुद्गम्या
रः॥ प्रादेशमात्रादित्तक्षणा युक्तमेव पवित्रं गृहीत्वा ब्रह्मयज्ञं कुर्वन्ति॥ पवित्रपदं च ताशमेव मु
खा॥ तथा दक्षिणोत्तरे पाणी संधाय नि॥ पाणी इति द्विवचनेन दक्षिणवामरुस्तयो रूपादाने सिद्धदक्षि
णोत्तरावित्यभिधानात्॥ दक्षिणं रुस्तुत्तरं उपरिभागी ययो रूस्तयोः तौ दक्षिणोत्तराविति बोद्धव्यं॥ एवं सति
प्राङ्मुखः प्रागग्रेषु उपविश्य वामरुस्ततले कुशपवित्रे कृत्वा तदुपरि दक्षिणं रुस्तमधोमुखं ॐ कारयुर्विकां
गार्थं त्री पठित्वा वेदाङ्गान् च तुरो वेदान् पठेत्॥ ॥ तत्र ब्रह्म वेदादि मन्त्रो यथा॥ ॐ अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञं

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

20

५०

गतां वल्लहे नृत्वा इतो भिधीयते उर्जे रसायनां संनमयामीत्यर्थः ॥ श्रेष्ठतमकर्मणा यज्ञो भिधीयते ॥ अत्र यश्च
 निप्रमाणं यदाह ॥ यज्ञो वै श्रेष्ठतमं कर्म ॥ वः इति द्वितीया वरुवय नान्युष्मद्दृष्ट्या स्थाने वरुवय नस्था
 ने वसु नसा विनिवसादेशः ॥ अग्निहोत्र कर्त्तव्यं दशोष्मासा न्वयस्य उत्पादने स्वयं भिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः शारवा
 ह्ने दने शारवा संनमने शारवा वसो पशने वधे नुस्पर्शने शारवा वसधे नवः प्रार्थने इति वाक्यार्थः ॥ इती
 धेत्वा मन्त्रं व्याख्या ॥ सामवेदादि मन्त्रस्य गीतमक्रुषिः गायत्री कुरुः अग्निदेवता वसु यज्ञजपे विनियो
 गः ॥ मन्त्रो यथा ॥ अं अग्न आयाहि वीतये गृह्णोतु वृद्धातये ॥ निहोता निषीद वरुहिषी ॥ अस्यार्थः ॥
 हे अग्ने आयाहि आगच्छ अत्र मम कर्मणि संनिहितो भवेत्यर्थः ॥ किं मर्थं वीतयेत्वा देनाये अस्मद्दानव्या
 स्यार्थस्य खादनायेत्यर्थः ॥ किं भूतस्त्वंगृह्णोतुः स्तुयमानः किं मर्थं वृद्धा मन्त्रं दानयेदानीय न केवलं मायाहि अ
 पितु वरुहिषि विस्तृतकुशे निषीद स्थितो भवेत्यर्थः ॥ किं भूतस्त्वनिहोता निरवशेषहोता सांगहो मस्य प्रधानसा
 धनतया केतुभूत इत्यर्थः ॥ हे अग्ने यज्ञकर्मणि देवस्य रुविषो अदनाय आगच्छ आगत्य वरुहिषि निषी

रामः

५०

10

5

देह्यन्तो प्रार्थना वाक्यार्थः ॥ अत्र वीतये इति वीगति प्रजनकात्त्यसनखादनेषु इत्यस्य धातोः क्तिन्प्रत्ययेन
 रूपं ॥ इत्यग्ने आयाहि निव्याख्या ॥ अथर्ववेदादि मन्त्रस्य दध्नुः धातुर्वराक्रुषिः आपो देवता गायत्री कुरु
 न्यः शान्तिकर्मणि विनियोगः ॥ मन्त्रो यथा ॥ अं शन्नो देवी रभीरुये आपो भवन्नुपीतये ॥ शं यो रभिस्त्रव
 न्तु नः ॥ अस्यार्थः ॥ हे आपः नोऽस्माकं शं कल्याणो भवन्तु किं भूता देवीः देव्यः स्तुत्यादिविषयाः कि
 मर्थं अभीष्टये उपचर्यार्थं पीतयेदानीय नोऽस्माकं कल्याणयोगाय अभिस्त्रवन्तु अभिमुखं गच्छन्तु अ
 यस्यार्थः ॥ नोऽस्माकं उपचर्ययपानाय च कल्याणयोगावभवन्ति त्याशंसायां वाक्यार्थः ॥ तत्र वेदादि मन्त्र
 वस्तुर्थं पठित्वा इच्छातोऽपरमपि देवदेवाङ्गपुराणेति ह्यसंस्मृतिपठेत् यथा शक्तिः ॥ इति शन्नो देवी
 मन्त्र व्याख्या ॥ इति वसु यज्ञं कृत्वा तर्पणं कुर्यात् ॥ तर्पणविधौ शान्तपः ॥ तर्पणं नृविधिं कुर्यात् प्र
 त्यहं स्नातको द्विजः ॥ देवेभ्यश्चक्रुषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ॥ मनुशातातययोगि यज्ञवत्स्याः ॥ यदेव

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

20

५८

र्पयेददिः पितृन्स्नानादिजोत्तमः ॥ तेनैव सर्वमाप्नोति पितृ यज्ञक्रियाफलं ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ नास्ति
 क्यभाववांश्चापि संतर्प्य यतिवैसृजः ॥ पितृन्निवेदयन्निस्त्रावपितरेऽस्य जलान्वितं ॥ तर्प्य गामित्यानुवृत्तौ रुद्धो
 गपरिशिष्टं कात्यायनः ॥ तस्मात्सदेवकर्तव्यं कुर्वन्मृदुतेन सा ॥ यज्ञनेत्रांश्चराः कुर्वन् विश्वमेतद्विभर्त्तहि ॥ विष्णुः ॥
 स्नानाश्चाहुर्वासा देवपितृ तर्प्य गोजलस्थ एवमेव कुर्वात ॥ परिवर्त्तिनवासाश्चेत्तीर्थतीरमुत्तीर्य ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥
 यदाशुविस्थलम्वार्यादुदकैर्देवताः पितृन् ॥ संतर्पयेद्यथाकाम सर्वममुप्रतिष्ठितं ॥ सुमन्तुः ॥ जलाहुर्वासाः स्थ
 लगोयः प्रदद्याज्जलाञ्जलिं ॥ वस्त्रनिश्चीतनंप्रेता अपवायपितृन्निहि ॥ शंखः ॥ नोदकेषु न पात्रेषु न कुक्षौ
 ने कपाणिना ॥ नोपतिष्ठति तत्रोयं यन्नभूमौ प्रदीयते ॥ शंखलिवित्तो ॥ नेष्टकाचिते पितृन्तर्पयेत् ॥ वापित
 डाग गोपद पात्रेषु सप्रपञ्च त्रीन्वापिराडानुद्धृत्य तर्पयेत् ॥ अयमभिप्रायः स्नानार्थिना स्नानकरणा पूर्वकाल
 एव ते पिराडामुद्धरणीयाः ॥ स्नानाशक्तेन तर्पणमात्रार्थिना पितृन्पिराडानुद्धृत्य तर्पणीयमिति ॥ मार्कण्डे
 यपुराणे ॥ यन्नसर्वोयसोऽस्तु यश्चाभोज्यं निपातजं ॥ तद्वजः सलिलेनातसदेवपितृकर्मणि ॥ सुमन्तुः ॥ आ

रामः

५८

10

5

काशे नृक्षिपे द्धारिजलस्थो दक्षिणामुखः ॥ पितृणां स्थानमाकाशं दक्षिणादि कर्तव्यं देव ॥ यमना
 त्रीं स्त्रीन्जलाञ्जलिं दद्यात्तु उच्चैरुच्चतरं तमः ॥ गोशृङ्गमात्रमुद्धृत्य जलमध्वोजलं क्षिपेत् ॥ शंखः ॥ वि
 नाह्यसुवर्णेन विनातो म्रितिलेस्तथा ॥ विनादध्वैश्च मन्त्रैश्च पितृणां नोपतिष्ठते ॥ सोवर्णं राजताभ्यां नृखड्गेनोदुम्ब
 रणा वा ॥ दत्तमक्षयतां याति पितृणां नृतिलोदकं ॥ मरीचिः ॥ तिला नामप्राभावे तु सुवर्णं राजताभ्यां नृखड्गेनोदुम्ब
 रान्निषिद्धे नृदध्मे मन्त्रेणावापुनः ॥ राजते मनसा याति सुवर्णं रुस्तनिर्गतं ॥ तिलेषु वक्षणां कृत्वा मेषु द्विमुद्धर्त्त
 त ॥ दध्मेः सप्तमुद्धर्त्तेन मन्त्रयुक्तं तदक्षयं ॥ शंखः ॥ देमेन स रुयदुद्धर्त्त क्षीरेण मधुना सरु ॥ तदप्राक्षयतां याति
 पितृणां नृतिलोदकं ॥ तथा ॥ सोवर्णेन तु पात्रेण राजते नोदुम्बरा वा ॥ खड्गपात्रेण वा शंकुलेनापि उद
 कं पितृतीर्थं स्पृशन् दद्यात् ॥ अत्र शंकुले खड्गपात्रघनाशक्तौ अविद्वतेनाप्रशुतेन खड्गान्जलिकेत्यर्थः ॥
 योगियाज्ञवल्क्यः ॥ यश्च द्रुतं प्रसिञ्चेत्तिलान् स मन्त्रयेज्जले ॥ अतोऽन्यथा तु स घनतिलायां ह्याविवक्षणेः ॥ दक्षिणे पितृतीर्थे

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

20

५८

नजलंसिद्धेयथाविधि॥दक्षिणेनैवगृहीयात्पितृतीर्थसमीहितः॥अत्रदक्षिणेनैवगृहीयादितिजलंगृहीयादित्यर्थः॥
 तथा॥शुक्लेस्तर्पयेद्देवानमनुष्ठानं सवलेस्तिलैः॥पितृस्तेनर्पयेत्कृत्स्नैस्तर्पयेत्सर्वदाक्षिणः॥तथादेवतर्पण
 विधौ॥वस्त्राद्यानुपवीतिद्वयतीर्थेननर्पयेत्॥निवीतीकायतीर्थेनमनुष्ठानसनकादिकान्॥अत्रकायतीर्थंप्रजा
 पत्या॥॥मनुः॥उद्धृतेदक्षिणेपाणावुपवीत्युच्यतेबुधः॥सद्येप्राचीनप्रतीचीनिवीचीकरुसज्जिते॥देवादितितीर्थान्वाह
 याजवल्क्यः॥कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रंकरस्यच॥प्राजापत्यपितृवस्त्रदेवतीर्थान्यनुक्रमात्॥देवादिकर्मसुक
 शवावस्थायांपितृयज्ञेवस्त्राणांअग्रमिवदेवानांमध्यामिवमूलमिवपितृणां॥॥रुद्रयोगपरिशिष्टं॥यवादि
 स्तर्पयेद्देवानस्तिलादिःपितृनपि॥॥नतःस्तर्पयेदित्यधिकारयोगियाज्ञवल्क्यः॥अन्वारुद्धेनसद्येनपाणि
 नादक्षिणेनतु॥तृप्रातामिति वक्रं नाम्नातुप्रणावादिना॥आवाह्यपूर्वमन्त्रैर्वाओम्नीर्यचकुशानश्चुमान्॥प्रा
 ग्गेषुसुरानसम्यक्दक्षिणाग्रेषुवैपितृन्॥॥ब्रह्मपुराणे॥रुद्रास्थिपात्रं कर्त्तव्यं पितृदेवततर्पणं॥योगियाज्ञ
 वल्क्यः॥सद्यजानुततोन्वाद्यापाणिभ्यांदक्षिणामुखः॥तल्लिङ्गेस्तर्पयेन्मन्त्रैःसर्वानपितृगणैस्तथा॥माता

गमः

५८

10

5

महांश्चसततंश्रद्धयानर्पयेद्बुधः॥प्राचीनावीत्युदकंमुप्रसिद्धेस्तिलान्वितं॥अत्रावाह्यपूर्वमन्त्रैरिति॥॥योगियाज्ञव
 ल्क्यसंहितायांश्राद्धप्रकरणेकैर्विश्वेदेवासंआगतेति॥विश्वेदेवाःशृणुतेममितिदेवान्॥उशन्तुस्वेतिआयतु
 नःपितरइतिमन्त्रेणपितृनावाह्येत्यर्थः॥तथातल्लिङ्गेरितिउज्ज्वलनिरित्याभिःपितृतृप्तिप्रकाशकरित्यर्थः॥
 देवतर्पणानंतरंपद्मपुराणे॥कृतोपवीतीदेवेभ्योनिवीतीयभवेत्ततः॥मनुष्यांस्तर्पयेद्भक्त्यात्रिषुपुत्रानृषीस्त
 था॥सनकश्चसनंदश्चतृतीयश्चसनाननः॥कपिलश्चासुरिश्चैवबोरुपंचशिखस्तथा॥इत्याद्यविधायदेवा
 नृषींसर्वानर्पयेत्अक्षदंके॥॥कात्यायनः॥वस्त्रंनुद्रांस्तथादित्यानृषिंश्चैवयथाक्रमं॥पूर्वामुखस्थितोधीरोज
 लमध्यांश्चतर्पयेत्॥॥वायुपुराणे॥ऋतून्सद्येनवैकृत्यावेदेदर्धानविक्षणाः॥दद्यात्तुद्विगुणानपित्रेअ
 पसद्येनपार्थिव॥॥वल्लवेद्यविद्वक्॥निवीतीहृत्तकारेणमनुष्यांस्तर्पयेद्यथा॥कुशस्थध्यादेशेनपितृती
 र्थेनदक्षुदक्षुखः॥॥गोभिलीयसुतसंहिता॥एकैकमञ्जलिं देवाहोहोतुसनकादयः॥अहंनिपितर

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

20

६० श्रीश्रीस्त्रियश्चैकैकमञ्जलिं ॥ **हारीतः** ॥ देवान् रुद्रासिदेवान् ऋषीन् पुंगवाः शार्ङ्गान् गन्धर्वान् इजराया
 शान् मनुष्यान् कलाकाष्ठाः ॥ निमेषान् मुहूर्तान् अह्नान् रात्रान् अहोरात्रान् अहमासान् मासान् ऋतून् संवत्सरं ॥
 मनुष्यान् आरु योगियाज्ञवल्क्यः ॥ सनकश्च सनन्दश्च तृतीयश्च सनातनः ॥ कपिलश्चासुरिश्चैव वीरुपश्च शिखर
 था ॥ एते ब्रह्मसुताः सप्त मनुष्याः परिकीर्तिताः ॥ **तथा** ॥ कव्यावालेन लंसो मय मम श्ये मनन तथा ॥ अग्निश्वात्तान सो
 मपांश्च तथा वर्हिषदः पितृन् ॥ यदि स्याज्जीवपितृ कस्तान् दिव्यान् पितृन् स्तथा ॥ ये भ्रूवापि तादृशास्ते वापि प्रदापये
 त् ॥ **हारीतः** ॥ नावशस्य शुक्रः शाकल्यो याज्ञवल्क्यो जातूकर्णः कात्यायनः आपस्तम्बः वैश्यायनो वाचकुरीक
 शरापी कुन्तो गक्षिः मैत्रायणिः इत्येतान् ऋषीन् कात्यायनः ॥ यमाश्चैके ॥ यमा यमर्मराजा यमृत्युदेवान् कायच ॥ वे
 दस्वताय कालाय सवर्भूतक्षयाय च ॥ ओदुम्बराय दध्राय नीलाय परमेष्ठिने ॥ वृकोदराय वित्राय वित्रगुप्ताय वै
 नमः ॥ एकेकस्याति लेभि श्रीश्रीस्त्रीन्दद्याज्जलाञ्जलि ॥ यावज्जीवकृतं पापं तक्षणादेव नश्यति ॥ **आज्ञव**

15

10

5

कव्यः ॥ एतांश्च वक्ष्यमानाश्च प्रमीतपितृको द्विजः ॥ तथा शार्ङ्गांश्च पितृन् प्रभृतीन् नाम तस्तथा ॥ मत्रैश्च देव
 मृदकं पितृणां प्रीतिवर्द्धनं ॥ उदीरतामक्षिरस आयतु न उर्जमिदपि ॥ पितृभ्य इति ये वेद मधुवाता ऋता
 येनेति स्मृता ॥ पितृन् ध्यायन् प्रसिञ्चन् वैजपेयान् यथाक्रमं ॥ तृप्यध्वमिति विवेकतः प्रोञ्जलिगानतः ॥ न
 मो व इति जप्त्वा वैततो मातामहान् सखीन् ॥ तर्पयेदानृशं स्यात्तर्धर्मश्च परमास्थितः ॥ दुहिता वस्वसा विवंशिक्षा विक्
 ज्ञातिवा श्वदाः ॥ नाम गोत्रस्वधा करिः ततः स्युरनुपूर्वशः ॥ **जातूकर्णः** ॥ प्रमीतपितृकस्त उशन्नस्वेत्यावा
 द्य नाम गोत्रमुच्चार्य पितृकार्यमासावेदु क मिति पितृन् पितामहान् प्रपितामहान् एकैकशो त्रीन् जलाञ्जलि दद्या
 त् ॥ **तथा हारीतः** ॥ नाम गोत्रयो हर्जुं वरुनीरिति मनास्नानमद्यात्वांश्च पितृन् तर्पयेदिति ॥ **अथ तर्पणानुष्ठानं** ॥ त
 त्रप्राक्षुरव उषवीती उपविश्य प्रागग्रान् कुशा नास्तीर्य दक्षिणरुत्तेन यवान् गृहीत्वा ॥ गृहे मय ऋषिर्विश्वे देवा देवता
 गायत्री रुद्रः अग्निर्गोमयेश्वर देवग्रहो विनियोगः ॥ **मन्त्रो यथा** ॥ उ विश्वे देवा स आगन्तु राहता म इम
 ६० हवम् ॥ एदं वर्हिर्निषीदतं ॥ **अर्थः** ॥ देवि श्वेवासः यूयमेमम इमं रुद्रं आह्वानं शृणुत श्रुत्वा य आ

२१ गत आगच्छत आगत्य च इदं बर्हिः कुशं निषीदत आसनोपकल्पित बर्हिषि उपविष्टा भवतेत्यर्थः अत्र विश्वेदेवा
 स इति संबोधन प्रथमा बहुवचनं आर्जुनसुगिति आसुगागमनेन रूपं शृणोता इति शृणोत इत्यत्र तादिदेशः आ
 गतेति आगच्छत इत्यत्र वगो विपश्यत्येति कृकारलोपः आनिषीदते कृसिपरेपि ब्रुवहिता पाणिनिस्मरणात् ब्रुव
 हिनेनापि आनिषीदतेत्यस्य संबन्धः इदं बर्हिः इति आडः कर्मप्रवचनीय युक्ते सप्रमृत्ते द्वितीया इति विश्वेदेवास
 मन्त्रग्राह्या ॥ एतन्मन्त्रं पठित्वा यवानविकीर्णं ब्रुवा अलिः सन् पठेत् अहो ब्रुषिः विश्वेदेवा देवता त्रिदश पुरुषः स
 र्वमेधे वैश्वेदेव प्रहरो विनियोगः मन्त्रो यथा ॐ विश्वेदेवासः शृणोते म६० रुवं मेधेऽन्नरिक्षयेऽप्यग्रविहयेऽग्नि
 जिह्वाऽउत वाये यजत्राऽआसद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वं अस्याथः विश्वेदेवाः यूयं मे मम इमं रुवं आह्वानं शृणोत
 किं भूता यूयं ये अन्नरिक्षे आकाशे निष्ठु ये उपसमीपे पृथिव्यां ये पि स्वर्गे द्यौरपीत्येनैव समन्वयः एतदुक्तं भवति
 भूमौ आकाशे च स्वर्गे च स्थिता ये विश्वेदेवाः ते के अग्निजिह्वा हविषा साधनं येषां उत वा अपि वा ये यजत्राः यजन्तं
 श्राद्धकारिणं त्रायन्त इति यजत्राः पुरुरवामादुवप्रभृतयः ते यूयं अस्मिन् दत्तवर्हिषि कुशे आसद्योपविश्य माद

रामः
 ६९

यध्वं मदीहर्षयुक्ता भवथा मादयध्वमिति स्वार्थे निचश्राद्धे च देवारक्षका इत्येतेषां मारक्षभूतस्तदेव पूर्वविनियो
 जयेत् इत्येव स्मृतिः प्रमाणग्राह्या ॥ एवं मन्त्रं पठित्वा कुशं नास्ती श्युतदुपरि वामरुस्तान् वारुक्षु दक्षिणरुस्तेन क्रजु
 कुशाग्रेण देवतीर्थे नयवोदकेन देवाः रुद्रांसि त्रषयः पुराणा वायुः गन्धर्वाः इतरा वायुः मनुष्याः कलाः को
 ष्ठाः निमेषाः मरुत्तः अहोरात्राः अर्द्धमासाः मासाः ऋतवः संवत्सराः सावयवाः इति प्रत्येकं क्रियापदं दत्वा उदे
 वास्तृष्टान् रुद्रांसि तृष्टान् मित्यादिवाक्येन हारीतोक्तानां अष्टादश देवानां तर्पणं कुर्यात् ॥ ततो निवीती
 उदङ्मुखः कुशमधो नमनुष्यतीर्थे नयवोदकेन उन्नय्य कुशोपरि सनकः सनन्दः सनातनः कपिलः आसुरिः वो
 षुः पशुशिश्वः इत्यत्र प्रत्येकं क्रियापदं दत्वा उसनकस्तृष्टान् मिति अनेन वाक्येन योगियाज्ञवल्क्योक्तसप्तम
 नुष्ठाणां तर्पणं कुर्यात् ॥ ततः प्राचीना वीती दक्षिणाभिमुखो भगवत् कुशेन पितृतीर्थे नतिलोदकेन कुशोपरि संभवे
 सति रुद्रपात्रोपरि कवचात्स्तृष्टान् मित्यादि ॥ अनेनैव विधानेन नाराशः शाकल्यः याज्ञवल्क्यः जातकर्मः
 कात्यायनः आपस्तम्बः बोधायनः वायंगवीरजवावापी कुरुः लोकाक्षिः मैत्रायणिः ऐन्द्रायणिः इत्यत्र प्रत्ये

इति आशुनः पितरव्याख्या ॥ अनेन मन्त्रेण पितृनावाह्यपूजापतिः विरापो देवता विराट्
 न्यः पितृपितृयज्ञपितृसेवने विनियोगः ॥ मन्त्रोऽयं ॥ ॐ उर्जं वरुनीं रमृतं घृतं पयः कीलान्
 परिश्रुतं ॥ स्वधा स्वधायतमे पितृना ॥ अस्यार्थः ॥ ॐ आपः यूयं स्वधास्थ पितृणा मन्त्रं भवे
 थ ॥ तथा च श्रुतिः स्वधा वे पितृणामन्त्रमिति ॥ ततश्च मेममपितृने तर्पयतु प्रातर्कुरुत किंभूता
 यूयं उर्जं वरुनीं ॥ अनेन वरुनीः किंभूतममृतं अमृतमित्यादि परिश्रुतमित्युक्तं मूर्जं विशेषणा
 नि ॥ अमृतं देवानामन्त्रं घृतं प्रसिद्धं कीलान् मण्डुः कीलं वस्त्रं अलंयोगं अनेनैव त्रिकीलान् परिश्रु
 तं स्वधायतममृतादिसर्वमेवोर्जं शब्दाभिधेयमनुष्ठाप्य कं यथा श्रुतिः तस्माद्वावन्मात्र इवा न्नस्य
 रसः सर्वमेवा न्नभवतीति ॥ अयं वाक्यार्थः ॥ ततो यूयं नानाविधमन्त्रं वरुनीः स्वधा भवथ तस्मान्नमपितृने तर्पय
 तैति वरुनी तिसुपांसुपां भवतीति प्रथमा वरु वरुनस्थाने द्वितीया वरु वरुनं अथवा दीर्घाज्जसि वेति नित्यं पूर्वसवर्णा

रामः

ॐ

देशवाङ्मनसीस्त्रेण पूर्वसवर्णादेश इति प्रतियेधस्य विकल्पितत्वाद्यदाप्रतियेधो नास्ति तदा पूर्वसवर्णादेशो कृते
 रूपं ॥ इति उर्जं वरुनीं मन्त्रव्याख्या ॥ ॥ स तस्मान्नमन्त्रपूर्वकं अमुकगोत्रमस्मिन् अमुकशर्मनस्य तत्रेति
 लोदकं स्वधा इति पितृर्जला अलित्रयं दद्यात् ॥ एवं पितामहप्रपितामहमातामहदुप्रमातामहानां प्रत्येकं
 अत्र अलित्रयं दद्यात् ॥ ततः ॐ अमुकगोत्रे मन्मातः अमुकदेविसन्तैर्निलोदकं स्वधा ॥ इति मातृस्वर्णं कुर्यात् ॥
 एवं मपितामहि मप्रपितामहि मन्मातामहि मप्रमातामहि मद्रुप्रमातामहि इति संवोधा सपत्नीमात्रादीनामेकै
 का अलिना तर्पणं कुर्यात् ॥ ततो मज्जे घृता तं मपितृव्या मन्मातुलं मन्पुत्रं मन्पौत्रं मद्दोहितं मद्रातः मद्रागि
 नेयं मन्पत्निं मन्मातुलानि मद्रातः मद्रातः मद्रातुपत्निं मद्रागिनेयं मन्पितृस्वसः मद्रुहितः मद्रातुदुहि
 तः मत्स्वशुरः मत्स्वश्रुः इति संवोधा पुरुषाणां मत्र अलित्रयेण स्त्रीणां मेकैका अलि तर्पणं कुर्यात् ॥ अन्य
 मपि बान्धवस्त्रिधमित्रादीनां यथाकाममनेन वाक्योनुसारेण तर्पणं कुर्यात् ॥ ततो विष्णुपुराणे

६४ कृकाश्रुमअलित्रयंदद्यात्॥ यथाइदं पि जपेदमुददस्ता न्नेदुयानृप॥ उपकारयभूतानां कृतदेवादि
 तर्पणः॥ ॥ तत्रायंमन्त्रः॥ देवासुरासथायक्षा नागा गन्धर्वराक्षसाः॥ पिशाचागुह्यकासिद्धाः कुम्भारडाक्षर
 वः खगाः॥ जलेवराभूमिलयावायाधाराश्च जन्तवः॥ प्रीतिमतिप्रयात्वाश्रुमदत्तेनाम्बुनाखिलाः॥ इतिमन्त्रे
 णश्लोकद्वयेन देवगन्धर्वादीनां तर्पणीयत्वादक्षिणोपवीती प्राङ्मुखः देवतर्पणवेदकमअलिंदद्यात्॥
 ततो नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः॥ तेषामाप्यायनायै तदीयते सलिलं मया॥ इत्यनेन मन्त्रश्लो
 केन नरकस्थानां तर्पणीयत्वात्तवामोपवीती दक्षिणामुखः पितृतर्पणवेदकमअलिंदद्यात्॥ ॥ ततः॥ येवा
 न्धवावा न्धवाये येऽन्यजन्मनिवा न्धवाः॥ तितृप्तिमखिलाया नृपेयास्मत्तोयकाक्षिणाः॥ इत्यपरेण मन्त्र
 श्लोकेन तथैवापरमअलिंदद्यात्॥ ॥ तथास्त्वैव कामोदकदानफलं॥ कामोदकस्य दानेन मयेतत्कथितं नृ
 प॥ यद्वत्प्रीणयत्येतन्मनुष्याः सकलं जगत्॥ जगदाप्यायनाभूतं पुण्यमाप्नोति शाश्वतं॥ दत्त्वा कामोदकं सम्य

रामः
 ६४

कृतेभ्यः श्रद्धयान्वितः॥ ॥ इति तर्पणं समाप्तं॥ येवास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोत्रिणो मृताः॥ तेपिव त्रुम
 यादत्तवस्त्रनिःपीडनोदकं॥ इति मन्त्रं पठित्वा स्नानं शादीनिः पीडयेत्॥ ततो दक्षिणोपवीती आचम्य उत्थाय आ
 दिक्षामवलोकयेत्॥ ॥ तथा योगियाज्ञवल्क्यः॥ ततोऽवलोकयेत् कंदं सः शुचिषदात्र या॥ स्याति वस्त्राः
 सशस्त्रा विक्षेत्रा नया नृपयः॥ ततो नमो विदस्यते नृभ्यो वस्त्राणो भास्वते जसे॥ जगत्सर्विषु च ये सवित्रे कर्मदायिने॥
 इति विष्णुपुराणीय मन्त्रेण सलिला अलिंदद्यात्॥ ॥ योगियाज्ञवल्क्यः॥ तेन उक्तं सूर्योपस्थानादिकं कुर्यात्
 त॥ तद्यथा॥ ॐ स्वयंभूरित्युपस्थाय सूर्योऽस्तेति प्रदक्षिणं॥ आदृत्य च नमस्कुर्यात् दिशो दिशे वनो अपि॥ वस्त्राणो
 वपृथिव्यो य ओषधौ च तथो ग्नये॥ वां ये यदा यस्पतये विष्णवे मरुते तथा॥ एताभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कारादिना जलं॥
 दत्त्वा नमस्तत्कर्मशो अन्नेवै सर्वकर्मणः॥ नमोऽहो नमोऽपां पतये वरुणा यव॥ अत्र स्वयंभूरित्युपस्थायेत्यादि॥
 ॐ स्वयंभूरसि॥ इति मन्त्रेण सूर्यमुपस्थाय ॥ ॐ सूर्योऽस्यावृतमन्वावर्त इति प्रदक्षिणमादृत्य ॐ नमो दिभ्य इत्या
 दियथोक्तदिगादीनां जला अलिपूर्वकं नमस्कारं कुर्यात् इत्यर्थः॥ अस्यावमन्त्रद्वयस्य व्याख्यादिकं प्रातः संध्यायां

६५ सूर्योपस्थाने लिखितत्वात् तत्रैवानुसंधेयं ॥ इत्यावसार्थिकमहोपाध्यायधर्माधिकारिकश्रीकलायुधक
 नोवाक्षरासर्वस्वस्नानमंत्राख्या ॥ अथ सूर्यार्घदानं ॥ तत्र अर्घ्यदद्यादित्यनेन पद्मपुराणे ॥ आचम्य विधिवत्
 मृगालिखेत्पद्मग्रतः ॥ अक्षताद्भिः सपुष्पाभिः सतिलारुगावर्धैः ॥ अर्घ्यपात्रेः प्रयत्नेन सूर्यो नामानुकीर्तनेः ॥
 नरसिंहपुराणे ॥ ततोऽर्घ्यभानवे दद्यात्तिलपुष्पजलान्वितं ॥ इत्याद्यमृद्धिपथ्यो नरुसः शुचिषदाकुर्यात् ॥ रुसः शुचि
 षदिति मंत्रस्य मारुत्तुं कुरीतः ॥ रुसः शुचिषदिति विमलं पवित्रं येन सर्वपापेभ्यो मुच्यते ॥ अप्संजपेत् ॥
 घृतं तिलान् समिधौ वाजुरुयात् ॥ आदित्यं वोपतिष्ठेत्तृप्तोऽप्रमुच्यते भवति ॥ तथा बोधायनः ॥ रुसः
 शुचिषदि न्युचं चिरान्नर्ज्जले पठने सर्वस्मात् पापात्पूतो भवति ॥ अत्र यथा शक्तिनाम्ना भजने तिलपुष्पं यव
 फलरक्तचन्दनैरर्घ्यमुपकल्प्य शिरसि निधायानेन मन्त्रेणार्घ्यं दद्यात् ॥ तथा ॥ वामदेवः शिरसि जगती
 रुन्दः सूर्यो देवता राजसूये यजमानस्य रथावतरणो विनियोगः ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ रुसः शुचिषदसु
 रन्तरिक्षं स होता वेदिषदि धिदुरोगा सत् ॥ नृषद्वरसदृशसद्गोमसद्व्राणो जातः तजो अदिताः रुतवद्वत् ॥

रामः
 ६५

अथार्थः ॥ रुसः आदित्यः शुचिषत् शुचौ अग्निमण्डले सीदति तिष्ठतीति शुचिषत् वसुस्तेजोरूपं ॥ अन्तरिक्षं
 तः अन्तरिक्षे आकाशे सीदति अन्तरिक्षं सत् ॥ होता यज्ञहोत्रमन्त्रेण देवानामाह्वानकर्त्ता ॥ वेदिषत् यज्ञवेद्यामध्व
 र्युरूपेण सीदतीति वेदिषत् ॥ अतिथिः अतिथ्यस्थितः क्विदपि न स्थायी नित्यो भ्रमणशीलः दुरोगो गृहे सीदती
 ति दुरोगा सत् ॥ गृहस्थः सुगोष्ठो यमित्यर्थः ॥ नृषत् नृषु मनुष्येषु सीदतीति जीवात्मनया स्थितः ॥ वरसत् वरेषु उत्कृष्ट
 स्थानेषु स्वर्गो दिव्युसीदति देवत्वेन ॥ रुतसत् रुते सत् सीदति परमात्म्यमित्यर्थः ॥ गोमसत् गोममध्वमन्तरिक्षं
 त्रसीदति ज्योतिर्मण्डलरूपेण ॥ गोजाः गविपृथिव्यां जायते जरायुजराजुजस्विदजोद्भिदज रूपतया ॥ रुतजाः रुते स
 त्यजायते त्रयीरूपेण ॥ अदिताः रुगंतो इत्यास्यधातोः क्तं न रूपं ॥ अनया च कणिकया परं वक्षस्वरूपः सर्वत्र जातः सर्वत्र
 गतः सर्वत्र व्यापकः इत्यादिसूयते ॥ इति रुसं शुचिषत् नृव्याख्या ॥ अनेन मन्त्रेणार्घ्यं दत्वा दित्याय अहं श्रमस्य
 मन्त्रेण आदित्यमुपतिष्ठेत् ॥ तस्यैव प्रजापतिः ऋषिर्गोयत्री रुन्दः सूर्यो देवता द्वादशारु अतिग्राह्यगृहो विनि

20

योगः॥ मन्त्रो यथा॥ उं अहं मम स्य केतवो विरश्म योजनानां इं अनु॥ भ्राजन्तोऽग्नयो यथा॥ अस्थार्थः॥ अस्थसूर्यो विरश्म यो वि
 विधरश्मयः अहं श्रं दृश्यन् इत्यर्थः॥ किंभूताः केतवः ज्ञानरुतवः अन्धकारनाशकतया जनान् अनुलोकान् अनुग
 नः भ्राजन्तः देदीप्यमानाः कथं दृश्यन् इति अग्नयो यथा अग्नयो गार्हपत्या रुवनी यदक्षिणाग्नयः आरुतिं कृताः सन्तो दी
 प्यमाना दृश्यन्ते॥ तथा दित्यरश्मयोपीति आदित्यस्तनिरेव वाक्यार्थः॥ अत्रादृश्यमिति दृशिरपेक्षारो इत्यस्य भातोः कर्मणि
 प्रथमपुरुषवदुवनेच्छादसं रूपं॥ इति अहं मम स्य मन्त्रव्याख्या॥ ततो देवपूजामारभत॥ तत्र पद्मपुराणे॥ एवं सूर्यो
 नमस्कृत्य द्विजः कृत्वा प्रदक्षिणं॥ द्विजंगांकाश्च न स्पृष्ट्वा ततो विष्णुं गृह्णन्ते॥ तथा विष्णुपुराणे॥ ततो ग्रहाश्च न
 कुर्यात् अमीह सुरपूजनं॥ जलाभिषेकं पुष्पाणां धूपानां निवेदनैः॥ यद्यपि सूर्यादिदेवतापूजासु पौराणिकादि मन्त्रा
 वद्वदवविहिताः सन्ति तथापि अस्माभिर्वैदिकमन्त्रव्याख्यानस्योपक्रान्तत्वात् तत्संगेनेषानुष्ठानाभिधानं तान्पर्थ्यस्तु वै
 दिकमन्त्रव्याख्यायामेव अत्र वैदिकमन्त्राख्यलिख्यते॥ एवं नवग्रहपूजाप्रकरणे याज्ञवल्क्येन आकृष्टेनेत्यादित्यपूजा
 विहितारतस्मादादित्यपूजातेनेव मन्त्रेण करणीया॥ तस्य मन्त्रस्य हिरण्यसूक्तपञ्चांगिरसः ऋषिर्त्रिरूपरुद्रः सूर्यो देवता
 सर्वमिधेसौर्यग्रहो विनियोगः॥ मन्त्रो यथा॥ उं आकृष्टेन रजसा वर्त्तमानो निवेशय नमृतं मर्त्यं॥ हिरण्ययेन सवितारं

रामः

दृष्ट

10

5

येनादेवो याति भुवनानि पश्यन्तो अस्थार्थः॥ सवितो आदित्य आयाति आगच्छति किंभूतः देवः स्तुत्यादिभ्यु
 क्तः केन रथेन किंभूतेन हिरण्ययेन सुवर्णमयेन किं कुर्वन् आयाति भुवनानि पश्यन् भुवनवर्त्तिमनुष्ठा
 न्कर्मभूमिस्थान् प्रकाशाप्रकाशपापपुण्यकर्तृन् साक्षिवन् निरीक्षमाण इत्यर्थः॥ न केवलमेवं अपर
 श्रुतिवेशयन् स्वेष्टेष्टेषु व्यापारेषु समावेशयन् के अमृतं देवं मर्त्यं मनुष्यान् मनुष्यादिसूर्यो दयेषु कर्मसु वर्त्तमाना दे
 वान् प्रीणात्ति प्रीताश्च देवाः दृष्ट्वा दिनामनुष्ठाने आग्रायन्तीति देवमनुष्ययोः परस्परं समावेशः किंभूतः पुनः सवि
 तो आवर्त्तमानः पुनः पुनः अनुदिवसं आगच्छमानः केन सह रजसा रात्रिकालेन सह किंभूतेन आकृष्टेन स
 लिलेन प्रलयेन रात्रिकाले पुण्यकर्मणा मनुष्यादनात्॥ रात्रिकालस्य कृत्वा नमस्तु क्तं अयं वाक्यार्थः॥ यः सविता
 देवमानुषव्यापारव्यावस्थापकौ यश्च कर्मभूमिर्वर्त्तनां पुण्यपापसाक्षिभूतः प्रत्यहं समायाति तस्मै अहं रात्रिकर्म
 त्वार्थः॥ अत्राकृष्टेनेति व्यावहितावद्याङ्गव्यावहिताश्चेति पाणिनिस्मरणान्न वर्त्तमानपदेन सह संवद्ध्यते तेन आवर्त्तमा
 न इति व्याख्यानं॥ तथा च रथेना इत्यत्र स्थिते आङ्गसंवद्ध्यकारस्य यात्रीति क्रियापदेन संवद्ध्यते॥ न ह्यस्त्य

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

वास्तुमाधीरिगयानि रुचसीतिपाणिनिस्मरुहिरगयानेहिरगयशब्दोनिपातितः॥ इत्याहुत्वेन
 मन्त्रग्राह्या॥ ॥यस्यापुनर्नवग्रहानेवपूजयितुमिच्छाभवति तेनगरापतिपूर्वकं याज्ञवल्क्येनैवमन्त्रेणानवग्रहाः पू
 जनीयाः॥ तथाग्रहयज्ञे आदिन्यानां मन्त्रविधौ याज्ञवल्क्यः॥ ३॥ आहुतेनैवग्रहः क्रमेणाद्योगरापतिमन्त्रेण
 प्रजापतिः ऋषिः यज्वप्ताहुत्योनास्तिगरापतिप्रियपतिनिधिपतिअश्वोदेवताअश्वमेधेअश्वप्रदक्षिणाकर
 गोविनियोगः॥ ॥मन्त्रोयथा॥ उगणानात्वागरापतिः रुवामहे प्रियारात्वाप्रियपतिः रुवामहे
 निधीनात्वानिधिपतिः रुवामहे वसोमम॥ आहुमजानिगर्भधमात्वमजासिगर्भधम॥ अस्यार्थः॥ हे
 ममवसो सर्वभूतत्वात्वां रुवामहे आहुयामि गणानां मध्योगरापतिं गणारुद्रपारिषदाः तेषां पतिं स्वा
 मिनं पुनरपि रुवामहे किंभूतं प्रियारां मध्यप्रियपतिं प्रियाणि अभिलषितानि भार्यादीनि तेषां पतिं अत्र भोति
 कविघ्नोपशमाय भार्याप्रियत्वाभाय यत्वांगरापतिं प्रियपतिं निधिपतिं याहुयामीत्यर्थः॥ रुवामहे इति ति

रामः
 ६७

डातिहोभवतीतिउत्तमपुरुष एकद्वयनस्थानेव रुवद्वनं॥ इतिगणानात्वा मन्त्रग्राह्या॥ आदित्यम
 न्त्रग्राह्यात्तद्वत्॥ ॥सोममन्त्रस्यावरुणः ऋषिरग्निर्देवतायज्वप्ताहुत्योनास्ति राजसूयेयजमानदक्षिणारुद्र
 रुद्रापूर्वकजपेविनियोगः॥ मन्त्रोयथा॥ उहमन्देवा असपत्नः सुवर्धं मरुतेक्षत्राय मरुतेज्यैश्याय म
 रुतेजानराज्यायेन्दुस्येन्द्रियाय॥ इमममुष्ठापुत्रमममुष्ठापुत्रमस्यैविशः एष वोमीराजो सोमोस्माकं
 ब्राह्मणानां राजा॥ अस्यार्थः॥ अत्र प्राकृतत्वात् इदमश्वेन सोमः परामृष्टो॥ रुदेवाः इमं सोमं सुवर्धं
 जनयध्वं॥ किंभूतं असपत्नं सपत्नः शत्रुः तेन रहितं सोमं मृत्विनसर्वप्रियत्वात् तत्र जनस्य किंप्रयोजनमि
 त्वा रुक्षेत्राय क्षेत्रपालाय लोकपालायेति यावत् ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय सर्वोत्तमायेति किंभूताय मरुतेषा
 निशयाय पुनः किंभूतं इमं प्रत्यक्षदृश्यं अमुं नित्यपरीक्षपरं बुद्धस्वरूपं अमुष्ठापुत्रं योऽस्य पुत्रं जातं सु
 बुद्धाभिधानसूर्यारश्मिः सोमत्वात् अमुष्ठाः दिशः पुत्रं अतिमरुर्वैश्वक्षन्ति स्तृजं तेजो दिशाधुतं

वास्तुमाधीरिगयानि रुद्रसीतिपाणिनिस्मरुहिरगयानेहिरगयशब्दोनिपातितः॥ **इत्याहुतेन**
मन्त्रग्राह्या॥ यस्यापुनर्नवग्रहानेवपूजयितुमिच्छाभवति तेन गणपतिपूर्वकं याज्ञवल्क्येनैवमन्त्रेण नवग्रहाः पू
 जनीयाः॥ तथाग्रहयज्ञे आदिन्यानां मन्त्रविधौ याज्ञवल्क्यः॥ **३** आहुतेनैवग्रहः क्रमेणाद्योगरापतिमन्त्रेण
 प्रजापतिः ऋषिः यज्वप्ताहुतेनास्ति गणपतिप्रियपतिनिधिपतिअश्वदेवताअश्वमेधेअश्वपदक्षिणाकर
 गोविनियोगः॥ **मन्त्रोयथा**॥ उगणानात्वागणपतिः रुद्रामहे प्रियारात्वाप्रियपतिः रुद्रामहे
 निधीनात्वा निधिपतिः रुद्रामहे वसोमम॥ आरुमजानिगर्भधमा त्वमजासिगर्भधम॥ **अस्यार्थः**॥ हे
 ममवसो सर्वभूतत्वात्वा रुद्रामहे आहुयामि गणानां मध्ये गणपतिं गणारुद्रपारिषदाः तेषां पतिं स्वा
 मिनं पुनरपि रुद्रामहे किंभूतं प्रियारां मध्ये प्रियपतिं प्रियाणि अभिलषितानि भार्यादीनि तेषां पतिं अत्र भोति
 कविघ्नोपशमाय भार्या प्रियलाभाय यत्वा गणपतिं प्रियपतिं निधिपतिं याहुयामीत्यर्थः॥ रुद्रामहे इति ति

रामः
 ६७

उगतिहोमवन्तीति उत्रमपुरुष एकद्वयनस्थानेव रुद्रवदनं॥ इति गणानात्वा मन्त्रग्राह्या॥ आदिन्याम
 न्त्रग्राह्यातएव॥ सोममन्त्रस्यावरुणाः ऋषिरग्निर्देवता यज्वप्ताहुतेनास्ति राजसूयेयजमानदक्षिणागुरुप्र
 रुपापूर्वकजपे विनियोगः॥ **मन्त्रोयथा**॥ उ इमं देवा असपत्नः सुवर्धं मरुते क्षत्राय मरुते ज्यैष्ठ्याय म
 रुते ज्ञानराज्याये नुस्येन्द्रियाय॥ इमं ममुष्ठापुत्रं मम मुष्ठापुत्रं मस्यै विशः एष वोमीराजा सोमोस्माकं
 वाह्यगानां राजा॥ **अस्यार्थः**॥ अत्र प्राकृतत्वात् इदमश्वेन सोमः परा मृषौ॥ रुद्रदेवाः इमं सोमं सुवर्धं
 जनेयध्वं॥ किंभूतं असपत्नं सपत्नः शत्रुः ते नरहितं सोमं त्वेन सर्वप्रियत्वात् तत्र जनस्य किंप्रयोजनमि
 त्वा रुक्षेत्राय क्षेत्रपालाय लोकपालायेति यावत् ज्यैष्ठ्याय ज्येष्ठभावाय सर्वोत्तमायेति किंभूताय मरुते सा
 निशायाय पुनः किंभूतं इमं प्रत्यक्षं दृश्यं अमुं नित्यपरीक्षपरं बुद्धस्वरूपं अमुं शुभं शुभं पुत्रं जातं सु
 सुप्ताभिधानसूर्यारश्मिः सोमत्वात् अमुष्ठाः दिशः पुत्रं अतिमरुर्वैश्वक्षन्ति स्तुजंते जो दिशाधुतं

सोमो जायते निपुणो श्रूयते तदभिप्रायमेतन् ॥ किमर्थं अयं दिशाधृत इत्येत आह अग्रे विशेषे
 स्थे प्रजायेतादर्थे वत्तुथी ॥ आयायन प्रकाशादिभिः प्रजानामनुग्रहार्थं ॥ लोकपालानामयश्रे
 ष्ठत्वाय आयायन प्रकाशादिभिर्लोकानुग्रहाय वयमेव सोमो देवज्जन्तसोमस्तुतिर्वाक्यार्थः ॥ इति स्म
 देवामनुग्राह्या ॥ मन्त्रः स मन्त्रस्य विरूपाक्षिरसः ऋषिरग्निर्देवता गायत्री रुद्रः अग्न्युपस्थाने विनियो
 गः ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ अग्निर्मूर्द्धादिवः ककुत्पतिः पृथिव्याऽअयम् ॥ अपां रेतां ॐ सिजिन्वेति ॥ यान्न वल्को
 मस्त्यपुशणा दावस्त्यमन्त्रस्य भौमपूजायामुपयोगो दोमप्रकाशोत्पत्तीयते ॥ अतोऽयमिति पदेन भौमो
 भिधीयते ॥ तथा वसन्तो यमन्त्रार्थः ॥ अयमौमः अग्निर्मूर्द्धा अन्त्यन्ते जोरूपतया निता न्न लोहितत्वात् अग्नेर्मूर्द्धा
 वदिवः ककुत् आकाशस्य ककुत् विरूपाक्षमिन्त्यर्थः ॥ वृष्टिं कर्तुं त्वादपां जलानां पतिः ॥ पृथिव्यां रेतां सिजिन्वे
 ति पृथिव्यां रेतां सिदीजानि आत्मो मन्त्रा जिगवति प्रीणानि स फलीकरोति इत्यर्थः ॥ अत्राग्निरिति विभ
 क्रि विपरिणामात् सद्युर्थे प्रथमा ॥ इत्यग्निर्मूर्द्धा मन्त्रग्राह्या ॥ बुधमन्त्रस्य परमेष्ठी ऋषिरग्निर्देवता त्रिरुप

रामः
 ६८

हे अग्ने उदुह्रस्व उदुह्रो भव हे बुध त्वं व प्रजा गृहीयस्मिन्मया क्रियमाणोऽवहितो भवेत्यर्थः ॥ २ ॥

रुद्रः पुनश्चित्युपस्थाने विनियोगः ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ उदुह्रस्वाग्ने प्रजिजागृदित्वमिह्या पूर्त्तस्य संसृजेथा मय आ ॥
 अस्मिन्सधस्थे अध्वनरस्मिन् विश्वे देवा यजमानश्च सी दत ॥ अत्रापियाज्ञ वल्को स्मरणात् त्वमिति प
 देन बुधोऽभिधीयते ॥ तथा सन्तो यमन्त्रार्थः ॥ युवां बुधानी इह्या पूर्त्त इह्या द्यादि पूर्त्त रवाता दिते दे इह्या पूर्त्त
 संसृजेथा यजमान संसर्गं कुरुत मिति ग्रहयज्ञे ऋत्विक् प्रार्थना किं अस्मिन्सधस्थे पूजास्थाने किं भूते अ
 ध्वनरस्मिन् पूर्वोक्त हे अयं यजमानो विश्वे देवाश्च सी दत इति ऋत्विजाय यजमानस्य विश्वे देवैस्सह सामाधिकर
 ण्यमनेन याच्यते ॥ सधस्थ इति स्थागति निवृत्तौ इत्यात्र सकोपपदे सधस्थाधस्थयोश्चेति सूत्रेण सधो देशः ॥ इति बुध
 मन्त्रग्राह्या ॥ ततः वृहस्पतिमन्त्रस्य गृहे मरु ऋषिर्वृहस्पतिर्देवता त्रिरुप रुद्रः वारुण्यग्रग्रहो विनियोगः ॥ म
 न्नो यथा ॥ ॐ वृहस्पतेऽग्निः अतर्ग्योऽरुद्रो मद्भिना तिक्रतुमज्जनेषु यदी दयत्क्षवसां ऋतप्रजायतत
 दस्मा सुदुविगांधं विद्रो ॥ अस्याथः ॥ हे वृहस्पते किं भूत ऋतप्रजायत ऋतास्तत्वा दविना शिनः प्रजायतः ऋतप्रजा
 यत तद्दुविगांधनं अस्मा सुधेदिस्थापय किं भूतं अग्निः अग्निशायितं कतमत् यदुनं अतर्ग्योऽर्ध्वरः अर्ग्यो

६८

शमः

६२

5

CENTIMETERS

20

15

तनुविस्तारयेति वाक्यार्थः ॥ अनेन मन्त्रेण प्रहृष्टो मेरा रुवे कृयमानां दुर्वो प्रकाशयस्वीयपुत्रादिभिर्विस्तारयेति या
 आवाक्यार्थः ॥ इति गुरुमन्त्रव्याख्या ॥ ॥ ततः केतुमन्त्रस्य मधु रुचक्रुषिरग्निर्देवता अनिरुक्ता गायत्री रुचः
 केतुभिर्मन्त्रो विनियोगः ॥ मन्त्रो यथा ॥ उक्तेतु कृण्वन् केतवे पेशो मय्या अपेशसे ॥ समुषदिरजा यथा ॥ अस्यार्थः ॥
 रुकेतो ध्वजरूपत्वं समजा यथा ॥ समजा तो भवेथा उषदिव सदिः गुरु स्वेरिति किं कुर्वन् मय्येभ्यः मन्त्रेभ्यः केतुं
 ज्ञानं कृण्वन् कुर्वन् न केवलं ज्ञानं कुर्वन् अपितु पेश कृण्वन् कुर्वन् पेशशब्देन सुवर्गो सो द्युवा उच्यते ॥ इ
 ति निर्ग्रन्थः तथा च शरीरवाह्यं तथा च पेशस्कारी पेशसो मात्रा मपादात् मय्याभ्यः किं भूतेभ्यो मनुष्येभ्यः अके
 तवे अज्ञानेभ्यः पुनः किं भूतेभ्यः अपेशसे असुवर्गेभ्यः कुरुपेभ्यो वा केतुरिति किं ज्ञान इति अस्मिन्नाहो रूपे अकेत
 वे अपेशसे इति वदु वयनं मय्या इति चतुर्थी प्रथमा ॥ अयम्याक्यार्थः ॥ रुकेतो यद्यपि तवोत्पत्तिर्लोकानामुत्पा
 तार्थमेव भवति ॥ तथापि अज्ञानेभ्यो ज्ञानं अधनेभ्यो धनं कुरुपेभ्यो रूपं कुर्वन् त्वं लोकानां शुभार्थो भवति केतो यो
 द्या ॥ इति केतुमन्त्रव्याख्या ॥ ॥ इति नवग्रहमन्त्रव्याख्या समाप्ता ॥ ॥ रुला युधेन गेहे दुधमेशास्त्राधिकारणा ॥

रामः

७०

10

5

एतत्पुरुषसूक्तस्य व्याख्यानं प्रतिपाद्यते ॥ ॥ अथ पुरुषसूक्तं ॥ एषो यदि वै हनव सर्वस्व एव तत्र द्विशेषे
 ण प्रतिपाद्यते ॥ तथापि पुरुषसूक्तस्य मन्त्रस्य व्याकरणं प्रसंगादेन दीयमाह तां पुनरिहापि किञ्चिदधीयते ॥
 नत्रवराहपुराणे ॥ विष्णुर्हवाय ॥ पौरुषं सूक्तमास्थाय ये जपन्ति द्विजास्तमां ॥ संहितां वा द्याया स्थायमा म
 वाप्स्यन्ति वाहुराणां ॥ ॥ योगियाज्ञवल्क्येन रसिंहपुराणे ॥ दद्यात्पुरुषसूक्तेन यः पुष्पाण्यप एव वा ॥ अष्टि
 तस्या जगदिदं तेन सर्वं यराचरा ॥ एतत्पठेत्केवलमेव सूक्तं दिने दिने भाविनश्चुदुद्विः ॥ तदेव दुःखं प्रविशाय
 वेदं पदं प्रयात्वा युतं तद्विकृतरः ॥ ॥ विष्णुधर्मोत्तरीयद्वितीयांशे ॥ राम उवाच ॥ एवं मन्त्रं समाबुध्वा सर्वकर्म
 करं वरं ॥ ऐहिकं सर्वधर्मज्ञपारलोकिकमेव च ॥ पुष्कर उवाच ॥ प्रतिवेदं महाभाग यत्सूक्तं पौरुषं स्मृतं ॥
 सर्वकर्मकरं पुण्यं पवित्रं पापनाशनं ॥ एकैकया ऋचा स्मृतो दत्वा जलांशुलीनं ॥ पौरुषेत्सूक्तेन मुच्यते स
 र्वकिल्बिषात ॥ अन्नजले गतो जप्त्वा तथा सूक्तं त्वं पौरुषं ॥ सर्वकल्मषनिर्मुक्तो यथेष्टं लभते गतिं ॥ एकैक
 या ऋचा स्मृतः पुष्पं पुष्पं निवेदयेत् ॥ पुरुषाय जले राम सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ एकैकया ऋचा स्मृतो दत्वा राम

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

७९

फलं फलं सर्वकामानवाप्नोति यत्किञ्चिन्मनसे कृतिः ॥ पौरुषेणात्सूक्तेन प्राणाया मोमहा फलः ॥ जप
 होमौ तथाराम सर्वकल्मषनाशनौ ॥ सुशपो वसुधासेन तथैव गुरुतल्पगः ॥ पापेभ्योऽपि विमुक्त्यनेन
 श्लासकं तु पौरुषं ॥ कुरु विशोधितः पूर्वमध्याह्ने सलिलोपगः ॥ स्नातस्तपौरुषं सूक्तं जपन्ति त्वमतद्धितः ॥
 तत्र याति महाभाग यदि हनोः परमं पदं ॥ स्नातस्तपौरुषं सूक्तं जपन्ति त्वमतद्धितः ॥ सत्त्वसंरेणा देवेशं
 वासुदेवं प्रपश्यति ॥ अयमेव महाबाहो शाकम्भस्तपलाशनः ॥ सर्वान्कामानवाप्नोति यदा यमनसे कृतिः ॥ श्रि
 यमया न्त्थारूपं जीवितं दीर्घमेव वा ॥ अनिमालं धिमा प्राप्तिमहिमा वभृगृत्तम ॥ ईशित्वं ववशित्वं वप्राकामाश्च भृ
 गृत्तम ॥ यत्र कामावशायित्वं तस्मात्प्राप्नोति मानवः ॥ दुरावापमथा न्यद्वियत्किञ्चिन्मनसे कृतिः ॥ मङ्गल्यमेतत्पर
 मं पवित्रं संसारदुःखौघविनाशकारि ॥ सुखप्रदं धर्मविद्योत्तराणां मनोरथावाप्तिकरं प्रदिष्टं ॥ **कर्मपुराणे ॥ प्रद**
द्याद्वाथ पुष्पाणि सूक्तेन पुरुषेणात्सू ॥ आपो वा देवताः सर्वानेन सम्यक् समञ्जितः ॥ **तथारुह्य मनुः ॥ ज**
प्रात्तपौरुषं सूक्तं मुञ्चते गुरुतल्पगः ॥ पूतो भवतीत्यधिकारं दृढद्विष्टः ॥ पुरुषसूक्तं प्रत्युपैव पुरुषो यपु

रामः

७९

व्याणि दद्यात् ॥ जलाञ्जलीश्च तथा स्नातः पवित्राणि यथाशक्ति जपेत् ॥ विशेषतः सावित्री पुरुषसूक्तं
 वा नेताभ्यामधिकं कर्मस्त्रीति त्रिरात्रोपोषित इत्यधिकारः ॥ यान्न वल्क्यः ॥ सहस्रशीर्षा जायीव मुञ्चते गुरु
 तल्पगः ॥ गोर्देया कर्मणोऽस्यान्ने पृथगेभ्यः पयस्विनी ॥ इति पुरुषसूक्तं मारुताम् ॥ **अथ विष्णुपूजायाः पुरु**
षसूक्तस्य वार्याः ॥ तत्र सहस्रशीर्षा पुरुषेत्यादिसंप्राप्त्या संपरिधेय इत्यन्तास्य पञ्चदश त्रिष्टुप् ऋचस्तु यज्ञ
 मित्याधिका ण्डिका समेत यो दुश्का ण्डिकानां यद्यपि पुरुषमेधयज्ञे प्रोक्षणी पुरुषस्थानं त्र्यामिश्रेत्तत्र पु
 रुषसूक्तो वयजः प्रभृतिः यजुर्वेदभाषाकारैर्विनियोगो वार्या तस्य तथापि आद्यो आचार्ये देवमित्यादि षोड
 शेत्याशानं कुश्यादित्यत्र ग्रन्थेन षोडशमेव का ण्डिकानां पूजायां नरसिंहपुराणे विनियोगप्रतिपादनात् अ
 स्माभिरविरोधाद्विश्ववापकस्य विश्वान्त्र्यामिनो विज्ञानमयस्यानन्दरूपिणो भगवतः पुरुषपूजायां
 विनियोगो वारिकः ॥ अस्मिन् षोडशार्चनसूक्तस्य नारायण ऋषिरनुष्टुप् ऋचो अन्ते त्रिष्टुप् ऋचो जगदीजं पु
 रुषो देवता ॥ **यथानरसिंहपुराणे ॥ अनुष्टुप् ऋचः सूक्तस्य त्रिष्टुप् ऋचः देवता ॥ पुरुषो योजगदीजं**

20

७२ ऋषिनागयशाः परः इति विनियोगश्च पुरुषमेव यज्ञप्रोक्षणीयपुरुषस्तौ कलासूत्रकृता
 कात्यायनेनोक्तः ॥ तत्रमत्रो यथा ॥ ॐ सरुसशीर्षोपुरुषः सरुस्राक्षः सरुसपातः ॥ सरुसपा
 तः ॥ सभूमिदः सर्वतस्पृष्टात्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥ अस्यार्थः ॥ यः पुरुषः नाभेरुर्द्वंदशाङ्गुलं अ
 तिअतिक्रम्य अथ वशात्तद्व्याप्ते विज्ञाने रूपं अतिष्ठत् ॥ सरुसशीर्षः सरुसशब्दो अत्र संख्या
 तवचनः तेनासरुसशिरः किंभूतः सरुस्राक्षः अक्षशब्दोत्र बुद्धिर्द्वयोपलक्षकः तानि वयदपुनः
 किंभूतः सरुसपातपादशब्दोपिकर्मेन्द्रियोपलक्षकः तानि वयश्चरते न त्रैलोक्योदरवर्तीनां पार्श्वशिरो
 सिवुद्धिर्द्वयोपलक्षकानि सर्वाणि अस्त्येव पुरुषस्येत्यर्थः ॥ एतेनासौ सरुसशिरः सरुसपातः
 किंकृत्वाऽतिष्ठत् भूमिं सर्वतः स्पृष्ट्वा प्राप्नुमि शब्दो भूम्या वदु प्राणिदेहवचनः तेन सर्वभावेन त्रैलोक्य
 वर्तीनां पार्श्ववदेकान् व्याप्तेत्यर्थः ॥ अनेन वसरुसशीर्षादित्यादिना यद्वापकत्वमुपक्रान्तेन देवस्फुटीकृतं ॥

रामः

७२

10

5

सर्वदेहिनां हृदि स्थानं विज्ञानं रूपं पुरुषं सरुसशीर्षेत्यादि स्वरूपात् ॥ कीर्त्तनेनाभिमुखीकृत्य सोऽस्यास्मकिय
 मानायां पूजायां सान्निध्यं कल्पयन्ति विवाक्यार्थः ॥ तत्र नाभेरुर्द्वंदशाङ्गुलमतिक्रम्य द्वादशं भवतीति सक
 ललोकान् भवति ह्येव तत्र पुरुषस्तिष्ठतीति यामावेव स्वतो देवो यस्यैव हृदि तिष्ठतः मनुवचनप्रमारा ॥
 अत्र संख्यात्वं पूर्वस्येत्यनेन सरुसशब्दपूर्वस्यापादशब्दस्याकारलोपः तेन सरुसपात इव तिष्ठत्वा इति धृतं अ
 पाम इत्यस्माद्वाधातोः सुप्रत्ययेन रूपं सर्वत्र स्पृष्टेनिकक्षादित्वादि सज्जनीयस्य स इति सत्त्वं ॥ १ ॥ ॐ पु
 रुषः एवेदं सर्वं यदुत्तं यच्च भावमा ॥ ७ ॥ तामूर्तत्वं स्थे शानो यदन्तेनातिरोहति ॥ अस्यार्थः ॥ इदं
 यत्किञ्चिद्वर्तमानं तस्मिन् पुरुषस्यैव क्षेत्रज्ञस्येत्यर्थः ॥ न केवलं वर्तमानकालीनं पुरुषः यदुत्तं यद
 नीतकालीनं यच्च भावयदपि भविष्यत्कालीनं तदपि सर्वपुरुषस्यैव ॥ एतेन वर्तमानभूतभविष्यत्काल
 गोदशमसिद्धान्तविकृतस्वरूप इति दर्शितं न केवलमेव तत्तत्तद्व्ययत्वेन अनेन अदनीयेन भक्तादिना
 अतिरोहति अतिशयेन जन्मभूतेन सर्वपुरुषस्यैव वायमिति ॥ मनुष्यादशोज्ज्वलमानत्वाद्याहो रणा

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

20

लभन्ते ये यथा वरा वृक्ष शैलादयो जल संतर्पण रूपेणा कोरेण जन्म लभन्ते सर्व एव तत्परम्पुरु
 ७३ षस्वरूपा इत्यर्थः ॥ पुनः किं भूतो मोक्षपुरुषः अमृतं तस्य मोक्षमार्गं शानः प्रभुः मोक्षदाता यमवेदा
 ता यम सर्व एव पुरुष इत्यर्थः ॥ अत्रापि नैनमन्वेष्टाभिमुखी कृत्य भगवान् तस्मिन् कुसुमादिमये
 अस्माभिः सने प्रदत्ते उपवेशनं करोति न्याशं सायां वाक्यार्थः ॥ २ ॥ उक्तावानस्य महिमा
 तो ज्ञायांश्च पुरुषः ॥ पादोऽस्य विश्वाभूता नित्रिपादस्यामृतं दिवि ॥ अस्मार्थः ॥ यस्य पुरुषस्य एतावा नै दि
 मायत्पूर्वकारिणो कादयो क्त सर्व देशकालव्यापित्वं सारापवर्गं त्वप्रभुत्वरूपं नाम ॥ अतो अस्मात्का
 १५ रणात् पुरुषः ज्ञायान् महत्तरः यतो यं ज्ञायान् श्रेष्ठः अतश्चाद्याश्चास्य विश्वाभूतानि त्रिग
 वरं भूतानि पञ्चभूतानि अस्वपुरुषस्य अपरश्च त्रिपात् ॥ पादत्रयं त्र्ययजुः सामवेदात्म
 कं सूर्यं रूपं अमृतं मोक्षद्वारं कस्मान् दिवि सूर्यं मण्डलभेदेन दारेण गच्छतां मुमुक्षूणां परमार्थ

रामः

७३

10

5

निलयात् ॥ तमोक्षद्वारमिति भावः ॥ एतेनास्य भगवतो विश्वं पाद इति पादं स्तुत्या तस्मै पादं दी
 यते ॥ ३ ॥ उत्रिपादं दैत्यपुरुषः पादोऽस्योत्तमं दत्तु न ॥ ततो विष्वक् व्याक्रामत्ता शानानशने
 अभि ॥ अस्मार्थः ॥ अस्य तस्या लक्षणस्य पुरुषस्य यो सो त्रिपात् पुरुषः त्र्ययजुः सामलक्षणाः भगवानादित्यः
 सोऽभ्युदेत अभ्युदितवान् किं भूतं ॥ उद्भूतः कर्मवृद्धः निवृत्तानस्थावरजंगमानो उपरिभूत इत्यर्थः ॥ किञ्च अ
 स्य चतुः पादलक्षणस्य पुरुषस्य पादश्चतुर्थोऽंशः किरणगर्भतया इह जगति अभवत् ॥ प्रथमतः सत्रासा
 त्रेणात्मानं सत्कारतः इह किं भूते जगति शाशानानशने भोक्तारि अभोक्तारि येषां सुकृतं दुःकृतं अधिकारश्च ते भो
 क्तारो वा ह्येतादयः ॥ येषां मनधिकारः ते अभोक्तारः कुमिवृक्षप्रभृतयः ॥ तदेवं कस्माधिकारिणि अधिकारिव
 जगति अपरपादो व्यापकतया भवत् प्रथमं सत्रासा त्रेणाभिनिष्ठत् ॥ ततः पुनस्तदनन्तरं विष्वक् व्याक्रामत्तः
 व्याक्रामत्तु व्यापवान् कस्माधिकारिणां च शरीराणि व्याप्य अवस्थामकरोदित्यर्थः ॥ अनुवृत्तिपूजनयोरि
 त्वास्माद्वातोः विष्वक् शब्दोपपादे क्तिन् प्रत्ययेन विष्वक् इति रूपं ॥ अत्युदेदित्यत्र वधा स्थितौ ष्याभिरुपसर्गः

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

20

७४ क्रियासंबन्धनेव वदितं चेति पाणिनीयवचनात् ॥ अत्र च यो भगवान् त्रिपान्नुक्षणाः सो अदरकृत्युदे
 तीतिरविरूपः स्तयते ॥ तस्मै अर्घ्यमनेन दीयते ॥ ४ ॥ ३ ततो विराडजायत विराजोऽधिपुरुषः ॥ स जा
 नोऽत्यरि शूतपश्चाद्भिमथो पुरः ॥ अथार्थः ॥ तत्पुरुषात् विराजोऽधिपुरुषः ॥ स जा
 वदित्यर्थः ॥ अथो ननु रं अस्मात् विराजो वा क्षणाः पुरुषो म नुरजायत समनुः पुरो अग्रे पश्चात् अधिजा
 यतः समभूवित्यनुरि शूते अतिरिक्तोऽभूत् अधिको अभूदिति यावत् ॥ अत्र च भूमिपदं देशोपलक्षणार्थः ॥
 पुरः पश्चादिति कालोपलक्षकं एते सूक्ष्मे क्वचिदपि देशे च काले च तस्मै मनोः पुत्रपौत्रसमृद्धिभिः प्रतिपन्नो
 अग्रे पश्चादपि माभूदित्यर्थः ॥ अनेन मन्त्रेणाभिमुखीकृत्या स्मदत्तमायमनीयं संपदं भगवान् गृह्णा
 त्विति वाक्यार्थः ॥ ५ ॥ ३ तस्माद्यज्ञात् सर्वदुतः संभूतं पृथदाज्यम् ॥ पशून्तांश्च क्रेवायवानारण्याग्रा
 म्याश्चये ॥ अथार्थः ॥ तस्मादिति येन पदेन सकल यरायरात्मका विश्वमेतत् प्राप्नोति ॥ पादो अस्त्रो ह्यभ

रामः
७४

10

5

वत्पुनरिति ॥ उपरि काण्डिकायाः प्रतिपादितं यस्मात्पुरुषस्य दत्तार्थं पादात् सर्वदुत संज्ञरूपात् पृथ
 दाज्यं रुविः संभूतमुत्पन्नं तत् पृथदाज्यं कर्तुं भूतं पशून् वक्रैकतवान् कान् पशून् य आरण्याग्राग्रा
 म्याश्चानां किंभूतान् वारि देवातान् अत्रापि पुरुषमभिमुखीकृत्या स्मदीयमानं तस्मान् भगवान् गृह्णा त्विति
 वाक्यार्थः ॥ ६ ॥ ३ तस्माद्यज्ञात् सर्वदुतः संभूतं पृथदाज्यम् ॥ पशून्तांश्च क्रेवायवानारण्याग्रा
 दजायत ॥ अथार्थः ॥ तस्मादेतद्धुत्वा सिगा यत्री त्रिष्टुवादिनियजिरे जातानि ॥ तस्मादेव यजुः यजुर्वेदो अ
 जायत जायत इत्यर्थः ॥ एतेन वा क्षणादिवर्णो वत्सुष्ट्या वरणाभूता त्रयी सकल मन्त्राणां प्राक्कादय
 नभूतं ह्येव भगवत्सर्वमुत्पन्नमित्युक्तं भवति त्रयी वा वरणमित्यत्र ॥ ॥ विष्णुपुराण ॥ सर्वेषां मेव
 वर्णानां त्रयी प्रावरणं स्मृतं ॥ तामुत्सृजन्नि यो मोहान्नेन नग्राः प्रकीर्त्तिताः ॥ हृदसां वद्वान् च न
 वि ॥ ॥ योगियाज्ञवल्क्यः ॥ छादनो ह्युच्चदिहं वाससी इव वाक्यैः ॥ उदयमुभिप्रायः हृदसवम
 गवत् उत्पन्नं आच्छादनं तदुभयं ददामीति ॥ ७ ॥ ३ तस्माद्यज्ञात् अजायत त्रये क्रेव उभयादतः ॥ गा

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

20

७५

बोहयजिरेतस्मात्तस्माज्जाताः अजा वयः ॥ अस्मार्थः ॥ तस्मात्सर्वकृतयज्ञपुरुषात्तयेके वउभया दतः उभयो
 दत्ताश्च पशवः ते अपि अजायन्तजाताः तस्मादेव गवश्च यजिरेजाताः ॥ तस्मादेव अजा वयवश्च जाताः ॥ हागमेयाश्च
 जाता इत्यर्थः ॥ उभया दत्त इति अन्येषामपि दृश्यते इति दीर्घः ॥ गावो रुद्राणि रुकार समुद्युते ॥ ॥ अत्र कान् ॥ त्रये यत्कि
 श्विद्विषात्मकं यज्ञसाधनं विधुनुवा दं मन्त्रात्मकास्त्रयो वेदाश्च तत्सर्वं पुरुषोत्तमा देवः ॥ पुरुषमेधया गत्वा
 रूपा ज्ञातमिति वाक्यार्थः ॥ तत्रापि भगवन्मभिमुखी कृत्यानेन मन्त्रेण भगवान् अस्माभिर्दीयमानं य
 जो पवीतं गृह्णातु वाक्यार्थः ॥ ८ ॥ ॐ तं यज्ञं वर्हिषि प्रोक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ॥ तिनंदेवाः अजयन्
 साध्याः ऋषयश्च ये ॥ अस्मार्थः ॥ तं पुरुषं यज्ञं यज्ञसाधनभूतं वर्हिषि कुशे स्थाप्य देववस्त्रा प्रभृत
 यः साध्याः साधूनात्मनो गणा देवाः ॥ ऋषयश्च मरीचप्रभृतयः ॥ प्रोक्षन् प्रोक्षितवन्तः न केवलं प्रोक्षन्
 अपि त्वेन पुरुषेण अजयन् भागं धृत्वा वन्तः अत्र यज्ञशब्देन कार्यकारणोपश्चात्त्याजधने मधीय
 ते प्रोक्षन् प्रोक्षणां सकलसंसारोपलक्षणां ॥ एतेनैतदुक्तं भवति तं पुरुषं पृथदाज्यादियज्ञसाध

रामः

७५

10

5

नभूतं प्रोक्षणादिसंस्कारं संस्कृत्य तेन पृथदाज्यादिरूपेण पुरुषेण दिवो यो यागकृतवन्तः अत्रापि अभिमुखी
 कृत्यास्मद्गन्धं भगवान् गृह्णाति वाक्यार्थः ॥ ८ ॥ ॐ यत्पुरुषं वृद्धं कतिधा कल्पयन् ॥ मुखं किम
 ह्यासीत् किं वाहू किं मूर्धा पादा उद्युते ॥ अस्मार्थः ॥ कश्चिदुकायां कर्तृपदं श्रूयते तत्तत्तत्र कल्पनीये च पु
 र्वकारिणो पात्रा देवा दयश्चार्थः रवंजनीयाः इमां कारिणो कां योजना देवा दयत् प्रोक्षितं पुरुषं वृद्ध
 धुः विद्वि वन्तः कृतवन्तः कतिधा कति प्रकारं वा कल्पयन् विकल्पितवन्तः तस्यै कतिधा भेदं कृत
 वन्तः इत्यर्थः ॥ तस्य पुरुषस्य मुखं किं आसीत् किं मुखं वं भूव वाहू किं उद्युते इत्यादि पादो इत्यादि शेषोक्त
 ते लोपः सा कल्पस्य निवकारलोपः वक्ष्यमाण कारिणो काभिः पुरुषस्तस्मात्कां क्षजन्तया इयमपि कास्त
 तिरेव ॥ तदनया स्तत्याऽभिमुखी कृत्यास्मदीयमानं पुष्यं गृह्णाति वाक्यार्थः ॥ ९ ॥ ॐ वाहुराणोऽस्य
 मुखमासीद्वाहुराजन्तः कृतः ॥ उरुतदस्य यदृश्यः पद्भ्यां शूद्रोऽजयन् ॥ अस्मार्थः ॥ अस्य पुरुषस्य मुखं वाह
 रा आसीत् वभूव ॥ अस्य वाहुराजन्तः कृत आसीत् ॥ अस्य यत् उरुतदृश्यः कृत इति पूर्वेण सम्यग् अस्म

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

20

15

७६ पद्मापादतः शृङ्गे अजायत जातवान्॥ अयमेव पुरुषो वासुगादि वृत्तुष्टयमयपुरुषमभिमुखीकृत्या
 स्मदन्धुपंगुला विनिमन्त्रार्थः॥ ११॥ उव-दुमा मनसो जातवक्षोः सूर्यो अजायत॥ श्रोत्राद्वायुश्च प्राणश्च
 मुखादग्निरजायत॥ अस्थार्थः॥ अस्तेति पूर्वकारिणो कास्थमत्रोपियोज्यते न अस्थपुरुषस्य मनसः सकाकासा
 त्वेव दुमा जातः वक्षोः वक्षसः सकासात् सूर्यो अजायत॥ श्रोत्रात्कर्णात् वायुश्च प्राणश्च अजायते त्वनेनेव स
 स्वस्थः॥ मुखादग्निरजायत इति वृत्तमेव॥ व-दुसूर्यो वायुभ्यो मनश्चक्षुः श्रोत्रेभ्योऽप्यग्निरिति पुरुषस्ततिरेव वाक्यार्थः॥
 अस्थपुरुषस्य मुखादग्निः श्रोत्रात् वायुः प्राणश्च वक्षसः सूर्यो मनसश्च दुमाः भवेदिति॥ सर्वे ते जसां यो
 भवेत्कारणात् तस्मै सर्वे ते जसः कारणा यने जोरूपः प्रदीपो अनेन मन्त्रेण दीयते॥ १२॥ उनाभ्याः आसीदन्नरि
 क्ष-शीर्द्धेऽश्वोः समवर्तत॥ पद्माभूमिर्दिशः श्रोत्रात्थालोकां ई-अकल्पयन्॥ अस्थार्थः॥ नाभ्यानां भित्तुर्
 सीदन्नुव-अन्नरिक्षं आकाशं॥ शीर्द्धः मस्तकात् श्वोः स्वर्गः समवर्तत पद्मापादतः भूमिः समभवत् श्रो
 त्रात्कर्णात् दिशः समभवत्॥ तथा॥ स एव पुरुषः लोकान् अकल्पयन्॥ अकल्पयेद्देवमनु रामः
 ७६

10

5

श्रीरगगवादिनिखिलस्थावरजद्रुमात्मकं वै लोकमेव सृष्टिवानित्यर्थः॥ अकल्पयन्निति वयने वा
 न्ययेन एकवयने बहुवयनं॥ अनया कारिणो कथा अभिमुखीकृत्या नैवेद्यं दीयते॥ १३॥ उयत्पुरुषे
 ण हविषा देवा यज्ञमतन्वत॥ वसन्तोऽस्यासीदज्यग्रीष्मः इध्मः शरद्विः॥ अस्थार्थः॥ पुरुषेण हविषा य
 शुभ्रतेन देवाश्च देव इत्युपलक्षणां॥ साध्याः ऋषयश्च ये तत्तयज्ञं अतन्वन्त कृतवन्तः अस्थयज्ञस्य वसन्तः ऋ
 त्वविशेषः॥ आज्यं वृत्ते आसीत् ग्रीष्मः इध्मः समिद्धिशेष आसीत् शरद्विः आसीत् इति संवन्धः॥ प्रथ
 मतः आज्योक्तत्वात् हविरिति आज्यो रिक्तं पुरोदाशादि अस्थमन्त्रस्य स्थावकत्वांजलिकरणां युक्तमेव॥ १४॥
 असंप्राप्त्या सन्परिधयस्त्रिः सप्तसमिधः कृताः॥ देवा यज्ञं तन्वन्ताः अवधन् पुरुषं पशुं॥ अस्थार्थः॥
 अस्थयज्ञस्य सप्तसमुद्राः परिधयः यज्ञवेष्टनानि आसन् भूताः त्रिः सप्त हव्यं सप्तसमिधः कृता
 इत्यर्थः॥ किंभूता अस्थयज्ञस्य यज्ञं तन्वन्ताः कुर्वन्ताः देवाः अवधन् कृतवन्तः कं अवधन् पुरुषं

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

पशुपशुभूतं पुरुषं अत्र सप्रशंसितं संख्यामात्रं श्रयते न तु संख्येयं किञ्चित् तत्र संख्येये कल्पमाने यज्ञभू-
 मि वेह कृतकल्पनीयं यज्ञभूमिश्च भारतवर्षे ॥ तदेह काश्चलवनोदप्रभृतयः सप्रसमुद्राश्चित्तवर्क-
 ल्पिताः त्रिः सप्रशंसितापि संख्येयकल्पनायां ह्यन्यासि यज्ञिरेतस्मादित्यत्र यज्ञसाधनस्य ह्येकविंश-
 तिरुच्यते सायुक्तत्वात् तेषामेव ग्रहणां अयं यात्राभिप्रायः अत्ययज्ञमयस्य विद्वानोः सप्रसमुद्राः प्रद-
 क्षिणो नृवहदुव्याणि तं प्रदक्षिणं यतो अस्माकं सप्रसमुद्रवेष्टितपृथ्वी प्रदक्षिणाफलं भवति त्वया संशा-
 वाक्यार्थः ॥ १५ ॥ अयज्ञेन यज्ञमयज्ञं देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् ॥ ते रुनाकं महिमानः सवन्न-
 यत्र पूर्वसाध्याः सन्निदेवाः ॥ अथार्थः ॥ देवाः इत्यादयः यज्ञेन यज्ञसाधनभूतेन पुरुषेण यज्ञेन यज्ञ-
 पुरुषं अजयन्नपूजितवन्नः ॥ कुत एव दृष्टं हिंसात्मकधर्मणा पुरुषं पशुकृत्वा यज्ञः क्रियते ॥ इ-
 त्यने आह ॥ इति चेद्देवाणि प्रथमान्यासन् अत एव भेददेवारूपेणैव यज्ञेन इहान् किं सवन्नसंगता यज्ञ-
 नाके स्वर्गे पूर्वसाध्यादयो देवा महिमानो महात्मानः सन्ति अत्र ते रुनाकमित्यत्र रुमाः रुच्यसः स्तोभाथः ॥ १६ ॥

रामः
 ७७

स्वस्थानं-२

सवन्न इति सव समवाय इत्यस्मात् तद्वत् प्रथमपुरुषवचनं ॥ वदुलं ह्यस्य माजुगिपीति अद्यागमनिषेधः
 अनया काशिकया देवानां स्वर्गे निवोस स्थानमिति वासुदेवस्मरणेन स भगवानस्माभिः पूजितः सन्न अस्थानं
 न स्वर्गं पुनः कुर्यात् ॥ इति उद्वासनं मन्त्राभिप्रायः ॥ इति पुरुषसूक्तस्य व्याख्या ॥ अथोत्तरनारायणः ॥ अथो-
 त्तरनारायणस्य यद्वचस्य उत्तरनारायणः ॥ विः पुरुषो देवता आद्यास्ति स्त्रिष्टुपश्चन्दः द्वे अनुष्टुभौ अत्रा-
 स्त्रिष्टुपः सर्वमेधे आदित्योपस्थाने विनियोगः ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ अद्भ्यः संभूतः पृथिव्योरसाञ्च विश्वकर्मणाः
 समवर्ततामे ॥ तस्या त्वष्टा विदधदुपमेतितन्मत्वा देवत्वमाजानमने ॥ अथार्थः ॥ त्वष्टा आदित्यः अद्भ्यः जलान्-
 पृथिव्यो पृथिवीजातोऽपि अग्रे प्रथमं संभूतः ॥ अत्रापि पृथिवीजातोऽपि पलक्षणार्थेन न पशुभूतोऽपि तिः पूर्वकाले
 व त्वष्टा संभूत इत्यर्थः ॥ न केवलं पशुभूतेभ्य एव संभूत इति ॥ अपि तु विश्वकर्मणो वसात् इहान् तोऽपि प्रथमं
 समवर्तत इति देवविश्वकर्मणो निर्माणे कदा भवति तदेव भूत इत्यर्थः ॥ तस्यादित्यस्य तदुपमण्डलाकारं म-

७८ मर्त्यस्य आजानं मनुष्याणां सृष्टिर्नोपि अग्रे पूर्वदेवत्वं विदधन्धारयेत् ॥ इति समागतीति ॥ ७७ ॥ उवेदा
 रुमेतं पुरुषं मरुतमादिन्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥ तमेव विदित्वा निमृत्त्युमेति नान्यः पन्थाविद्यते
 यनाय ॥ त्रिष्टुप् ॥ अस्यार्थः ॥ अहं एतं पुरुषं पुरुषोत्तमं वेद जानासि अस्मदादीनां सर्वेषामेवानुभवसि ह्येय
 मित्यर्थः ॥ एतं किंभूतं मरुतं सर्वव्यापकं आदित्यवर्णं आदित्यरूपं ज्योतिर्मयमित्यर्थः ॥ तथा ॥ यथा आ
 दित्यः स्वप्रकाशपराणां प्रकाशयति तथा यमपि स्वप्रकाशवत् रूपं जगदपि प्रकाशयति तमसः अविद्यात्मकं संसारस्थ
 परस्तात् परितीर्णमित्यर्थः ॥ तमेव पुरुषमेव विदित्वा ज्ञात्वा मरणं मृत्युं अति अतिक्रम्य पुनर्जन्तुः अयनाय गमना
 य ॥ अस्य पन्थाः न विद्यन्ते न निश्चिन्ति अयनायेत्यत्र वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति अकारलोपः अयमेव पुरुषो ध्यान
 गम्यो ज्ञाता मोक्षं ददातीति वाक्यार्थः ॥ ७८ ॥ ७९ प्रजापतिश्चरति गर्भे ॥ अन्तरजायमानो बहुधा विजायते ॥ न
 सृष्ट्योनिं परिपश्यन्निधीरः तस्मिन् रुतस्थुर्भुवनानि विश्वा ॥ अस्यार्थः ॥ प्रजापतिः प्रजातां पतिः सूर्यः

रामः
 ७८

१० अन्तरनिष्ठाणि नांदे रुमध्वे जीवात्मरूपेणावसतीत्यर्थः ॥ किंभूतः गर्भे यजामानः नित्यत्वादनुत्प
 त्तिवर्मापि स न बहुधा विजायते वरुप्रकारस्थावरजः मदेरुषु जन्मभवत इत्यर्थः ॥ तस्य प्रजापतेर्योनिमुत्प
 त्तिस्थानं धीरः बुद्धविदः पश्यन्निधानेन उपलभ्यन्ते इत्यर्थः ॥ तस्मिन् प्रजापतौ भुवनानि स्वर्गमर्त्यपालानि
 तस्थुः स्थितानि आश्रितानि किंभूतानि विश्वानि सर्वाणि रूकारस्तोभार्थः ॥ विश्वा इति द्वा-दशो निलोपः ॥ ७९ ॥
 ५ उवेदेवेभ्यः आतपति यो देवानां पुरोहितः ॥ पूर्वो यो देवेभ्यो जानो न मोरुवायवाक्षये ॥ अस्यार्थः ॥ यः सूर्यः
 आतपति आसमन्तात्कारेण तपति किमर्थं देवेभ्यः देवानां प्रयोजनेन उदिते हि आदित्यदेवकर्मणि
 अधिकारो भवति यः देवानां पुरोहितः आहितः देवानां हविर्दानाय ॥ प्रथममेगिरूपेणाधीयते
 इत्यभिप्रायमेतत् ॥ यो देवेभ्यः सकाशात् पूर्वो जात उत्पन्नः आदित्यद्वादशात्मा आदित्यः प्रथम
 मुत्पन्न इत्यर्थः ॥ स्थानत्रये यद्बृहदशीना तस्मिन् नमः इति योज्यं ॥ किंभूता यद्वायव्ये यो देवानां पुनः
 किंभूता यद्वाक्षये वृक्षणाः पत्यवाहिः तस्मै परंभूता येत्यर्थः ॥ २० ॥ अस्यार्थः ॥ देवा ब्रह्मादयो

20

15

जनयन्तः स्वयमुत्पाद्यमानाः तद्वाक्यं वक्ष्यमाणं जातं रूपं काशरूपं आत्वं अग्रे प्रथमं अबुवन उक्त
 वन्तः इदमेवास्माकं प्रथमं मुखमिति कृतं वन्तः हे पुरुषोत्तम त्वत्पदं अनेन ध्यानेन उक्तं स्वरू
 पं यो वाक्ष्यमाणः विद्यात्मानाति तस्य वाक्ष्यमाणस्य देवावशे इच्छायां अशनं भवति ॥ सरस्वती शीर्षायां ग्रन्थतो
 अर्थतश्चाधीत्ययो वाक्ष्यमाणः पुरुषोत्तमं जानाति अस्मादेवावकाशं यो अभिलखितो नि संपादयन्तीति वाक्य
 र्थः ॥ २१ ॥ ॐ श्री अनेन लक्ष्मींश्च पत्न्या वक्ष्यमाणं नक्षत्राणि रूपमश्विनो वृत्तं ॥ इह निवाणं मुमुक्षुणा सर्वलो
 कम इच्छाणां विदुषा ॥ अस्यार्थः ॥ हे पुरुषोत्तम तेन वक्ष्यमाणं लक्ष्मींश्च श्रीर्दुर्गादा नं यद्वशात् ॥ पुरुषोत्तमं जीविनामो
 त्थयन्तीति भवति ॥ लक्ष्मीर्दुर्गादा नं यद्वशात् ॥ सर्वलोकस्थ रक्षो दर्शनीयो भवति ॥ ते श्री लक्ष्म्यो पत्न्यौ सरस्वती री
 त्वा न न्यजत इत्यर्थः ॥ एकेनेव वकारेण समुच्चयप्राप्ते वकारद्वयग्रहणेन तु ल्या प्रधानता प्रतिपादिता ॥
 अक्षरात्रे पाश्च अरुश्चरात्रिश्च पाश्च द्वयं अरुः शब्दः परं वक्ष्यपरः तस्य विद्यात्मकत्वेन प्रकाशरूपत्वात् ॥
 रात्रि शब्दः संसारपरः तस्या विद्यात्मकत्वेन प्रकाशरूपत्वात् एतेन धर्माधिक्यमात्मकः ॥ संसारो मोक्षः
 श्री पुरुषोत्तमस्य पाश्च द्वयं इत्युक्तं भवति ॥ नक्षत्राणि रूपं तारागणो मूर्तिरित्यर्थः ॥ अश्विनो द्या

10

5

वापृथिव्यो एतत् द्वयं न वदन्तं विदुषा मुखमिति कृतं ॥ यथा श्रुतिः ॥ इमेहीने सर्वं ब्रह्म वातां एवं भूतं पुरुषोत्त
 मं ॥ त्वां यावे इह न इह न संसकामं इच्छाणां इह न केवलं मे मम इह न इह लोकं इच्छाणां मे मम सर्वलोकं भूरादि
 सत्त्वानं लोकं संप्रकं इत्यर्थः ॥ अथ वाक्यार्थः ॥ कश्चित् यत्किञ्चित् स्वर्गादिपुत्रादिकामयन् ॥ अनेन
 सरस्वती शीर्षायां ग्रन्थतो अर्थतश्चाधीत्ययो नत्वा पूजयति सौतिप्रतिष्ठितेन इह ममापि पुत्रधनपश्चादिषु युक्तमिह लोकं इह
 तव वेद्यामात्रेण वसर्वं संपद्यते ॥ सत्वेद्यत्वादिबुद्धिप्रायः ॥ अत्र पत्न्या अक्षरात्र इति पत्न्यो अक्षरात्राणि इ
 ति स्थिते आवादेशे कृते लोपः शाकल्यस्येति वकारलोपः ॥ इध नि नि इषु इच्छायां मित्यस्य धातोः स्ता
 प्रत्ययः शत्रारूपं द्वितीयां प्रथमा इच्छाणा इति तस्यैव धातोः लट् शिपिश्चाप्रत्यये कृते रुल् शत्रः शान
 जाविति जानादिशेन रूपं ॥ इति उत्तरं नारायणं ॥ २२ ॥ ॥ इत्येव सधिकं महामदोषाद्यायै धर्माधिका
 रिणि श्री दुर्गायुधकृतौ वाक्ष्यमाणं सर्वस्वे सरस्वती शीर्षायां ॥ अथ चाम्बकमंत्रेण शिवपूजा ॥ तत्र चाम्ब
 कमात्म्यां लिंगपुराणोपरिभागे ॥ त्रियम्बके नमो त्रेण देवदेवं त्रियम्बकं ॥ पूजयेद्वाणं लिंगं वा स्वयं भूते

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

८० विवापुनः॥ आर्षेवादेवकेवापियथावदनुपूर्वशः॥ अहो नरसहस्रेणानथानीलो न्यलेनव॥ संपूज्यपायसं
 दत्वाद्युतश्चेद्वोद नंपुनः॥ मुद्रा नंमधुनायुक्ते पुष्पाणि सुरभीणि च॥ संपूज्य विधिना देयं जपन्मंत्रं त्रियं
 म्वकं॥ मुच्यते सर्वपापैश्च सप्रजन्म कृतेरपि॥ संग्रामे विजये लब्धा सो भाग्यमनु लभेत॥ लक्ष्मी मेनेव
 मन्त्री राज्ञो लब्धा सुखं लभेत॥ पुत्रार्थी पुत्रमाप्नोति नियुतेन न संशयः॥ धनार्थी प्रयुते नैव जपे नैव
 न संशयः॥ धनधायादिभिः सर्वैः संपूर्णैः सर्वमङ्गलैः॥ क्रीडते पुत्रपौत्रैश्च मृतः स्वर्गं भिराजते॥ अ
 नेन सदृशो मन्त्रो लोके वेदेव सुव्रत॥ तस्मा त्रियम्वकं देवं नरो नित्यं प्रयुजेयत॥ अग्निस्तोमस्य यज्ञ
 स्य फलं मष्टगुणं भवेत्॥ त्रयाणामपि लोकानां गुणानामपि यः प्रभुः॥ वेदानामपि देवानां बुद्धिश्च
 विशा मपि॥ अकारोकारमकाराणां मन्त्रा मपि वाचकः॥ तथा सूर्योऽस्य सोमस्य वरुणस्य वा॥ अम्बा उमा म
 हादेवो ह्यम्वकस्तु त्रियम्वकः॥ संपुष्टितस्य वृक्षस्य यथा गन्धः सुशोभनः॥ अति दूरं तस्य तथा गन्धशोभो
 र्मेहात्मनः॥ तस्मात्सुगन्धो भगवान्गन्धधरश्च महादेवो देवानामपि लीलया॥ सुगन्धस्तस्य लोके स्मिन्वायु
 राम ४

महादेवस्य म्वकस्तु पाठ ३

८०

१० वांति न भस्मले॥ तस्मात्सुगन्धितं देवं सुगन्धिं पुष्टिवर्द्धनं॥ यस्त्यरेनः पुरा शंभो हरेर्यो नो प्रतिष्ठितं॥ तस्य वीर्यं म
 भूदराडं हिरण्यमयमजोद्धवं॥ यन्द्रोदित्यो स नक्षत्रो भूर्भुवः स्वर्जनस्तपः॥ सत्यं लोकमतिक्रम्य पुष्टिवीर्यं स्य
 तस्य वै॥ पञ्चभूतान्यहंकारो बुद्धिः प्रकृतिरेव च॥ पुष्टिवीर्यं स्य तस्यैव तस्माद्देव पुष्टिवर्द्धनं॥ तं पुष्टिवर्द्धनं दे
 वं द्युतेन पयसा तथा॥ मधुना यवगोधूममायविल्वफलेन वा॥ कुमुदार्कसमीपत्रैर्गौरसर्षपशालिभिः॥ कृ
 त्वा लिङ्गे यथा न्यायं भक्त्या देवं यजामहे॥ त्रुतेनानेन मां पाशात्तवं धनात्कर्मयोगतः॥ मुच्योऽवधनाच्चे
 मुक्षीवंतव तेजसा॥ उर्वारूकानां पक्वानां यथा कालादभूत्पुनः॥ तथैव कालसंप्राप्तो मन्त्रेणानेन यत्नतः॥
 ५ एवं मन्त्रविधिं ज्ञात्वा शिवलिङ्गं समर्चयेत्॥ तस्य पाशक्षयोतीव भागिनी मृत्यु निग्रहः॥ त्रियम्वकसमो ना
 स्ति न देवो द्युगायान्तिः॥ प्रसादशीलः प्रीतश्च तथा मन्त्रोपि सुव्रतः॥ तस्मात्सर्वपरित्यज्य त्रियम्वकं मुमाप
 ति॥ त्रियम्वकेन मन्त्रेण पूजयेत्सुसमाहितः॥ सर्वावस्थां गतो वापि युक्तो वा सर्वपातकैः॥ शिवध्यानं न
 संदेहो यथा हृदयस्थायं॥ हृत्वा हृत्वा च भूतानि भुक्त्वा चान्यायतोपि वा॥ शिवलोकं सकृत्स्मृत्वा सर्वपा

20

पेः प्रमुच्यते ॥ तथा विष्णुर्धर्मोत्तरीयद्वितीयकारणैः ऋषिधानं ॥ त्रिरात्रं नियतोपो वा श्रपयेत्पायसंवरं ॥
 तेनाहुर्निशतं पुण्यं जुहुयाच्चाम्बके ऋषीणां ॥ समुद्दिश्य महादेवं जीवेदवृशतं सुखी ॥ ॥ त्रयम्बकस्य म
 त्रस्य वसिष्ठ ऋषिरनुष्टुप् छन्दः त्रयम्बको देवता वातुर्मास्य त्रयम्बकेष्ट्याग्निपरिक्रमणो विनियोगः ॥
 मन्त्रो यथा ॥ ॐ त्रयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं ॥ उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ अ
 स्मार्थः ॥ त्रयम्बकं त्रयम्बकं देवं महेश्वरं वयं पूजामहे पूजयामः ॥ किं भूतं सुगन्धिं शोभनो गन्धो अस्त्येति सुग
 न्धिः पुष्टिवर्धनं पुष्टिरूपो यः तस्यैव हृदि निधाय ॥ यजामहे इति दर्शनात् तद्वयमिति कर्तृपदमध्याह्रियते
 उत्तरादेव कर्तृपदकर्मपदनं श्रूयते ॥ अतस्तदुभयकल्पेनैव पूर्वाह्णप्रातमेव द्वयं विपरिणाम्यो ज्योतिः ॥ त
 था त्रयम्बकः अस्मान्मुक्षीय मुक्तवान् करोतु कृतः मृत्योः मरणात् मृत्युना वा त्रजन्म मृत्युरूपलक्षणाः संसार उ
 पलक्षितः संसारात् मुक्तवान् करोतीत्यर्थः ॥ कमिव बन्धनं उर्वारुकमिव बन्धनान् उर्वारुकं ककरीफलं यथा बन्ध
 नादिभक्तं पुनर्न संयुज्यते ॥ तथा वयमिति संसारं मोक्षिताः पुनः संसारं न प्रविशाम इत्यभिधाय मामृतात् अ

रामः

८९

10

5

मृतात् मोक्षं प्राप्नुयात् तस्मात्मुक्षीयन्मोक्षयन् ॥ अत्र मुक्षीयमुवेराशिधिलिङ् आत्मनेपदोत्तमपुरुषैकवचनस्य इ
 तो अदिति अदादेशे कृते सीयतागमेन रूपं तिङ् इति प्रथमपुरुषस्य स्थाने उत्तमपुरुषः ॥ यथा
 कुमारीणां विष्णुपतिनाभकामनया स्त्रीसौभाग्यकामनया द्वितीय त्रयम्बकमन्त्रेण पूजा ॥ ॥ कात्यायनः ॥
 कुमारी चोत्तमपतिकामश्चेति ॥ ऋष्यादिकं पूर्ववत् ॥ विनियोगस्तु कुमार्याग्निपरिक्रमणो ॥ तत्र उत्तरत्रयम्बक
 मन्त्रो यथा ॥ ॐ त्रयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पतिवेदनं ॥ उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ अस्मार्
 थः ॥ पतिवेदनमिति पतिश्वरस्तु तस्यैव देवं प्रापतयेन तं पतिवेदनं त्रयम्बकस्यैव जन्मान्तरादिषु पूजादिभिराधितस्य चैव
 कः ईश्वरः प्रापत इत्यभिप्रायः इतो मुक्षीय मामृता इति इतः संसारात् मुक्षीय मामृताः मोक्षात् अपरत्र समानं ॥ इति शिवपूजा ॥
 अथ वरुणी पूजायां ॥ अम्बे अम्बिके मन्त्रे वाग्वा ॥ प्रजापति ऋषिरश्वी देवता अनुष्टुप् छन्दः अश्वमेधपत्नी
 वायने विनियोगः ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ अम्बे अम्बिके अम्बालिके नमानयति कश्चन ॥ सप्त रुच्यं शुकः
 सुभद्रिकां काम्यीलवासिनीम् ॥ अस्मार्थः ॥ अम्बो अम्बिको अम्बालिका दुर्गानामानि हे अम्बे हे

0

5

10

15

20

25

30

CENTIMETERS

८२ अश्विकेदे अम्बालिके मामां कश्चनः कश्चिदपि न नयति ॥ न प्रापयति स्वामि नं प्रति इति बोद्धव्यं ॥ तथा वसति अ
 श्वकः ससंति अश्वेशवः स्वामिवचनः ककारः कुत्सायां कुत्सामीत्यर्थः ॥ ससंति शोते किं कुत्सा सुभद्रा परिगृ
 हा इत्याद्यादि यते साकांक्षत्वात् शोभना वा सो भद्रा वेति सुभद्रा कुत्सिता सुभद्रा सुभद्रिका उभयोरेव कुत्सायां
 कारणमीर्ष्या किंभूतां कापीलवासिनीं कापीलीनगरः तत्र वसती कापीलवासिनी कापीलेति स्वरूपाः सुभगाः
 विनीताश्च स्त्रियो भवेति अत्र ससतीति सससन्निवन् इत्याद्यात्वात् तोरूपं अयं वाक्यार्थः ॥ अनेन मंत्रेण सोभाय
 कामनया स्त्रिया भगवती पूज्यते ॥ हे अश्वे इत्यादिभिर्दुर्गसंबोधैः कश्चिदपि मां स्वामि समीपं नयति मया वि
 नाम दीयस्वामी अन्त्या गृहीत्वा शोते ॥ अतो मया पूजिता भगवती मां स्वामि युक्तां करोति त्वमि प्रायः ॥ ॥ बाल
 मेवरं अवलीथा वृत्तवानसि नत्वेतदेति विवीक्षायां ॥ अत्रापि देवैर्वरदानं न्वयाव कुमारस्य वरत्वेन प्रा
 र्थनं इत्युभयेन सह तत्सत्यमित्यस्य संबन्धो विवक्षितः ॥ यद्यपीदं दुभयं सत्यं तथापि नेन नमोस्तु सृज
 सीसरोपलमेत ॥ अपरु वेति पूर्ववत् ॥ यद्यपि त्वया देवेभ्यः कुमारो वरत्वेन प्रार्थितः तैश्च दत्तस्त
 थापि मम नमस्कारेण तृष्टः पितृवाक्येन वरं वत्स्यति प्रार्थना वाक्यार्थः ॥ न तस्य यत्ने सरमेत्या

समः

८२

सरमः १

देवमिति त्वर्थः ॥ हे शुनक यत्नेन वत्सरमाश्रुनी माता सीमैरः पिता श्यावशवलौ भ्रातरौ वेत्सव्यौ अत्रापि वि
 ष्णुप्रयोजनं ॥ तदेव कथापितेन स्तुतिस्तुजसीसवाल्लपेतां परुवेति पूर्ववदेवं यद्यपि तव माता सरमासी
 सरः पिता भ्रातरौ श्यावशवरो ॥ एतत्सत्यमेव तथापि मम नमस्कारेण तृष्टः पितृवाक्येन व ॥ एवं कुमारस्य
 जतिप्रार्थना वाक्यार्थः ॥ कुको त्वत्पुत्र इत्याद्यात्वात् तोरपूर्वेण लोट् ॥ सि विरूपं नाम यतिनरुदतिनकृष्टाति य
 त्रवयं वदामो यत्र वाभिमुशामसि ॥ अस्यार्थः ॥ यत्र कुमारो गवये वदामः किं वदामः रक्षामत्र मिति साकांक्ष
 त्वात् योग्यात्वाद्बोद्धव्यं यत्र वयं अभिमुशामसि ॥ अभिसर्वतोभावेन यत्र स्पर्शनं कुर्मः स कुमारः नमो
 मयति अंगनामलेन करोति कुटुंबामनादि न्न करोतीत्यर्थः ॥ न कुष्टातिरुषपीडा युक्तो न भवति ॥ इति बालप्र
 होपद्रवशान्तिः समाप्तः ॥ जातकर्मः ॥ नामकर्मपि तु वैदिकमन्त्रैरनुष्ठानं ॥ पारस्करेण दर्शितमस्ती
 तिनदीयं द्वायानं ॥ अस्माभिरपि नूतनमिति ॥ अधनिः क्रमणं ॥ तत्र निष्क्रमणो विशेषफलस्याश्रवणा
 द् ॥ ॥ याज्ञवल्क्या युक्तं वीजगर्भसमुत्पन्नपापक्षय एव फलं वाच्यं यथागर्भाधानादि संस्कारानभिधा
 य ॥ ॥ एवमेनः क्षयं याति वीजगर्भसमुद्भवं ॥ तत्र कुमारः स्वरूपं दर्शयत्यनेन मंत्रेण ॥ ॐ तस्य कर्तुं

८३ वहितं पुरस्तात् कमुच्चरत् ॥ पश्ये मशरदः शतं जीवे मशरदः शतं ६० शृणु यामशरदः शतं ॥ अस्यार्थः ॥
 ते तं रुवा इत्यादिकाणि उक्तानि प्रकृतानि ॥ तदिदं नेनादित्यविम्वयमृष्टानि ॥ ततः आदित्यविम्वं
 क्षस्त्रे लोकास्तद्वक्ष्यते ॥ यथा वक्ष्यामि नावक्ष्यते ॥ किञ्चिन्नप्रकाशते तथा नेनापि विना प्रकाशते ॥ यतः
 किं भूतं देवदहितं अनुदिते अस्मिन् देवे कर्म न क्रियते ॥ यतः किं भूतं पुरस्तात् उच्चरत् प्राच्यादिशि उ
 र्गच्छते अपि किं भूतं शुक्लं शुक्लं निःपापं एवमादित्यस्तत्वावयं पश्ये मशरदः शतं जीवे मशरदः श
 तं ६० शृणु यामशरदः शतं मिति वृत्ताय मेव आदित्यस्तत्वावयं विफलेन्द्रियाः शतं वर्षाणि जीवामः ॥
 इत्यासंशावाक्यार्थः ॥ अतः सूर्यस्यार्थं ददात्य नेन मन्त्रेणा कृत्स्नेनेत्यादिना ॥ अस्य व्याख्यानादिकं
 आदित्यपूजामात्रं बलिदत्तमन्त्रस्तत्रैवानुसंवेयं ॥ अथान्नप्राशनं ॥ अस्यापि मनुष्यान्तवक्ष्योक्तं बीजग
 भेदिव एव पापक्षय एव फलं ॥ तथा रेतो परकृगर्भो पद्यातः पञ्चगुणः जानकर्मणा प्रथममपौरु
 णीत्यनुवृत्तौ ॥ हारीतः ॥ प्राशनेन नृमीये तथा गर्भाधानाद्यहमसंस्काराणां प्रत्येकं फलमभिधा

रामः

८३

यहारीत एव ॥ पुनराह ॥ एतैरहमिरेव संस्कारैर्गर्भसंस्कारात्पूतो भवति ॥ अथान्नप्राशने ॥ पारस्करः ॥
 अपरावाज्यभागो रुत्वा आज्याहुतिर्जुहोति ॥ देवीवाचमिति ॥ देवीवाचमित्यादिवाजो नो मष्टानि बद्धि
 तीयाश्चान्नं ॥ तत्र मन्त्रो यथा ॥ ॐ देवीवाचमजनय न देवास्तां विश्वरूपाः पशवो वदन्ति ॥ सानो मन्त्रे
 षमूजो दुहानाधेनुर्वागस्मानुपसृष्टे तत्तु स्वाहा ॥ अस्यार्थः ॥ देवीवाचमजनय न देवास्तां विश्वरूपाः प
 शवो वदन्ति ॥ देवा वृक्षादयः वायवर्णा अजनयन्तः उत्पादितवन्तः किं भूतां देवीकानि गुणयुक्तां तां वाच
 पशवः वदन्ति ते के पशवः विश्वरूपाः विश्वमनुष्ठादिरूपं येनासाधकधेनुः धेनुर्भूता अस्मान् उपैतुः उ
 पगच्छतु उपैति वा वहितं एतत्तु इत्यनेन संवर्धते ॥ साधकं धेनुर्भवतीत्याकांक्षायां विशेषः ॥ गर्भ
 माह ॥ या अस्माकं दुर्जसामर्थो दुहाना प्रपूरयन्ती ॥ यतः ॥ किं भूतं मन्त्रेण मन्त्रो गंभीरः अद्य कुरुति यावत् ॥
 नस्य इयं गमकं जाय कमित्यर्थः ॥ अद्य कुरु परोक्षार्थे येनावगम्यते न सामर्थ्यं अस्माकं पूरयन्ती सा वाणीत्या
 र्थः ॥ पुनः किं भूता सुहृता सुहृता या वाक् प्रथमो देवैर्जनिता ततो मानुषादिभिस्सर्वैर्वदन्त्युत्तेरतिता वा
 यं अस्माकं सामर्थ्यं जनयन्ती अस्मानुपगच्छति ॥ इत्यासंशावाक्यार्थः ॥ द्वितीयाहुतिमन्त्रो यथा ॥ ॐ

८४ वाजो नो अद्य प्रसुवाति दानं वाजो देवानुत्तमिः कल्पयति ॥ वाजो हि मासर्ववीरं जज्ञानासा वाजप
 तिर्जयेयुः ॥ **अस्यार्थः** ॥ देवाजः नोस्माकं अद्य अन्नप्राशनं कर्म समये दानं होमं रूपं प्रसुवाति अन्नानुजा
 नानि प्रपूयैः सुवति अन्नानुजानार्थं वर्तते उद्यतेन लिखितं ॥ किं वाजः देवानुद्वादी ननु तमिः सम
 यविशेषैः कल्पयति नो जयते अस्मिन् कर्मणि कृते नानेन देवाश्चिरकालं वर्तयन्ति निवाजः दियतः कार
 णात् मा मासर्ववीरं सर्वत्र कार्ये वीरक्षेमं वकारं कृतवान् अतः कारणं वाजपतिः अन्नस्येश्वरं सर्वं आशाः
 प्रत्याशा जयेयुः अत्र अन्नं अस्माकं अन्नप्राशनं होममन्त्रानुजानतु अस्मिन् कर्मणि कृते नानेन देवाश्चिर
 कालं वर्तयन्तीति अनेन सर्वत्र क्षेमः कृतोऽन्नेश्वरो भूत्वा सर्वं आशाः प्रत्याशा जयेयुमित्यासंशावाक्यार्थः ॥
 प्रसुवाति कल्पयतीति ह्यं लोहप्रत्यये न रूपं ॥ ततः स्थालीपाके वाहुतिश्च तद्वत्तुकोति ॥ **तथापारस्क**
रः ॥ प्राणेनान्नं मशीयस्वाहत्यादि ॥ **तत्रमन्त्रो यथा** ॥ ॐ प्राणेनान्नं मशीयस्वाहा ॥ अपानेन गन्धानं मशी
 यस्वाहा ॥ वक्ष्या रूपाण्यशीयस्वाहा ॥ श्रोत्रेण यशो अशीयस्वाहा ॥ **अस्यार्थः** ॥ प्राणेन प्राणा वा
 युना अन्नं अशीय अदनीया अपानेन अपानवायुना गन्धान् अशीय ॥ वक्ष्या वक्षरिन्दिशे

रामः
 ८४

१० राहपाणिशुक्लादीनि अशीय ॥ श्रोत्रेण कर्मन्दिशेण यशः कीर्तिश्च अशीय गन्धरूपयज्ञसामशनं मु
 पभोगे अनुभवेति यावत् ॥ अनेनानुत्तमिः कल्पयति वक्ष्यादीन्दिशोऽपभोगान् विद्येयाननुभवाभीत्या
 संशावाक्यार्थः ॥ अत्र वाशीयेत्युत्तमपुरुषप्रयोगात् कर्तृगोचराद्यासंसायद्यपि दृश्यते ॥ तथापि कुमा
 रगोचरे वदोद्भवा ॥ **यथाश्रुतिः** ॥ यावेकाश्च यज्ञादिज आशिषमाशासने यजमानस्यैव सति ॥ इत्य
त्रप्राशनं ॥ अथ वृडाकरणं ॥ अस्यापि मनुष्या जवल्कोक्तवीजगर्भोद्भवा पक्षयं एव फलं ॥ तथा रेभो
 परक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणः जातकर्मणा प्रथममपोरुमीत्यनुवृत्तौ हारीतः ॥ वृडाकरणेन वृद्धं त
 थागर्भाधानाद्यहमसंस्काराणां प्रत्येकं फलमभिधीय ॥ **हारीत** एव पुनराहुः ॥ एतेरहमिर्गर्भसंस्कारैः
 गर्भोपघातात् पूता भवति ॥ तत्र वृडाकरणेपरि समूहनादिवत्सदक्षिणा नरे शीतलजले उष्णजले प्र
 क्षिपेत् ॥ **तथापारस्करैः** ॥ शीतात्सु सुदृढा आसिं वृत्ति उष्मेन वाय इत्यादि ॥ ॐ उष्मेन वाय उदकेन
 हृदि ते केशान् वप ॥ **अस्यार्थः** ॥ देवाद्यो वायुसंबोधने नात्र कार्यं कारणत्वात् पवारान्नलं संबोधितं किं

20

८५ भूतं अदिते ॥ अरवि उत शीत त्वं उ ह्येन उद केन संगतो भव ॥ संगत्य वं केशान् वपस्वि चिकेशे नार्थं
 उ ह्यजल शीत लज्जल योः संगतिरस्ति निवा क्यार्थः ॥ दो वर राउ ने इत्यस्य धातोः क्ति न प्रत्ययेन दिनि
 वि निखण्ड नानुरूपं ॥ न विद्यते दि निरस्येति अदि तिः नेनो ह्यजल मिश्रित ज लेन द क्षिण शिरः पार्श्वे
 मनेन मन्त्रे ने ते मय नि ॥ ॥ यथा पारस्करः ॥ अथा स्या दक्षिणा गो दो न मु न्न नि स विवे त्यादि ॥ ॥ तत्र मन्त्रो
 यथा ॥ ॐ स वित्रा प्रसूता देव्या आप उ द नृ ते तनुं ॥ दी र्घा यु त्वा य व र्वसे ॥ अथार्थः ॥ आपः तेन व कुमार
 स्य तनुं देहा वयं उ द नृ ते दय नृ किं भूताः स वित्रा आदि त्येन प्रसूताः जनिताः किं भूताः देव्याः दिवि
 आकाशे उ त्पन्नाः किं मर्थ उ द नृ दी र्घा यु त्वा य व र्वसे ने जसे ॥ ॥ ततः केशे यु कुशान् अनेन मन्त्रेण योजय
 ति ॥ ॥ यथा पारस्करः ॥ कुशान् रु रान् यन्तर्द्देधा त्यो य धे इत्यादि ॥ ॐ ओ य धे त्रा य स्य ॥ रक्षस्व ॥ अत्र एनमिति
 मन्त्रस्य द्वितीय पदं श्रूयते ॥ तदेव कर्म तया वो द्भवा सा कां शन्वा त् योग्या त्वाच्च ॥ ॥ स्वधिते मे न ६० हि ६०
 सीः ॥ अथार्थः ॥ स्वधिते रजः एवं कुमारं माहिंसीः ॥ अथ कुमारस्य मां हिंसा कुरु ॥ मिलितस्य मन्त्र

रामः
 ८५

10

5

द्वयपक्षे कुशैः कृतमेनं कुमारं रजो माहिंसीति वाक्यार्थः ॥ ॥ ततस्ताम्रक्षरस्य हरो पारस्करः ॥ शिवो ना
 मे तिलो रुक्षरमादायेति ॥ ॥ तत्र मन्त्रो यथा ॥ ॐ शिवो नामासि स्वधितिस्ते पिता नमस्तेऽस्तु मामा
 हिंसीः ॥ ॥ कर्मार्थमुपकल्पितं क्षरमिति संबोधात्वेन वो द्भवां देक्षर शिवो नामासि शिवः क
 ल्याणामित्यभिधानमसि शिव इति तव नामेत्यर्थः ॥ किञ्चित् तव स्वधितिर्वज्रं पिता वज्रतस्तवो
 न्यतिरित्यर्थः ॥ एवं भूताय ते त्वभ्यां नमोऽस्तु मां माहिंसीः मा वृथय त्वं कल्याणः मामा वज्र उ त्पन्न मि
 ति क्षरस्तत्त्वा नमस्तेऽस्त्विति नमस्कृत्य मामां वृथयेति ॥ यां वा या वा क्यार्थः ॥ अत्र यद्यपि मां हिं
 सी इति कर्तुं विषयस्ती अ संसा श्रूयते अत्रापि कुमार विषयिण्येव ॥ यथा श्रुतिः यं देकं यय जे
 त्रे विजः आसुं सैव मासा सते यजमानस्येवेति ॥ ततस्ताम्रक्षरस्य केशे यु संस्पर्शने ॥ ॥ पारस्कर
 एव निवर्तयामीति ॥ ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ निवर्तयाम्या यु वे अन्नाद्या य प्रजननाय राय ष्या माये सु
 प्रजास्त्वाय सुवीया ॥ अथार्थः ॥ निवर्तयामि सन्नासयामि निपूर्वावर्तितः सन्नासनेव त्र

२६ ते इति कर्मभाष्यकृतानि सिद्धिस्तुतात् ॥ एतच्च क्रियापदं कर्तृसामान्यं कर्तृसाक्षात् ॥ ततश्चाह
 मिति ॥ कर्तृक्षरमिति यकर्मोत्रबोद्धव्यं ॥ किमर्थं क्षरसंलाशनमिति काक्षायामाह ॥ आयुषे जी
 वनाय ॥ तथा नाद्याय अन्तयतत् ॥ बोध्यं तदर्थं ॥ तथा प्रजननाय प्रजननं प्रसवशक्तिस्तदर्थं ॥ तथा रा
 ओधनस्य पोषाद्यप्यर्थं ॥ तथा सुप्रजास्त्वायेति ॥ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति ॥ शो नो स नृनिमत्ता
 र्थं ॥ तथा सुवीर्याय ॥ उत्कृष्टवीर्याय आयुश्च अनेन क्षरसंलाशनकर्मणा ॥ स्य कुमारस्याना
 द्यादीनि भवन्ति न्यासं शावाक्यार्थः ॥ सुप्रजास्त्वायेति ॥ वर्णागमो वर्णविपर्ययश्चेति न्यायेन अकारश्च
 न्दसः ॥ ॥ ततस्तूष्णीं लोदक्षरमादाय कुशान् हिन्द्यात् ॥ ॥ ततः पारस्करः ॥ प्रवपति येनाव
 पत्सवितेति ॥ ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ येनावपत्सवित्ताक्षरेण सोमस्य राजो वरुणस्य विद्वान् ॥ तेन ते वरुणो
 वपते न दद्यायुषं न रदक्षिर्गुथा सत् ॥ अस्यार्थः ॥ ॥ कुमारसवित्ता आदित्यः ॥ येन क्षरेण सोमस्याऽवप
 त् ॥ मुनिउतवात् ॥ अथोत्केशान् किंभूतस्य सोमस्य राज्ञः न केवलं सोमस्य राज्ञः न केवलं सोमस्य वरु

रामः
 ८६

क २
 रास्य च किंभूतः आदित्यः विद्वान् वेदवित् ॥ तेन क्षरेण तेन वरुणाः वरुणावपते मुरादु यनिकथं यथा इ
 दं बुद्धौ मे अस्य तव आयुषं असत् भूयान् किंभूतमोयुषं न रदक्षिर्गुथा सत् ॥ अथुते न्याप्रोति न र
 दक्षिः ॥ बार्द्धकपथं न अस्य युषं थास्यादिकमो आदित्येन वेदविदा सोमवरुणयोः कृतं तत्तव वरुणा
 करोतीति बुद्धौ कर्मस्तत्त्वान्न तव आयुषं भूयादिति वाक्यार्थः ॥ वरुणाः इति प्रथमेकवचनस्थाने च
 श्लोकवचनं न रदक्षिरित्यत्र हलिङ्गमेव ॥ ततः पश्चात्पार्श्वे केशान् हिन्द्यात् ॥ ॥ यथा पार
 स्करः ॥ अथ पश्चात्त्रायुषमिति ॥ तत्र मन्त्रो यथा ॥ ॐ कश्यपस्य त्रायुषं जमदग्ने त्रायुषं ॥ यदेवा
 नो त्रायुषं तमे अस्त त्रायुषं ॥ अस्यार्थः ॥ त्रीणि आयुषिमया कृतानि त्रायुषं आयुः शत्रुश्चावस्थाव
 चनः त्रायुषं वाल्यो वनवार्द्धकमेकमवस्थात्रयमित्यर्थः ॥ कश्यपस्य ऋषेर्गुत् त्रायुषं जमदग्ने
 र्गुत् त्रायुषं अवस्थात्रयरहितानां देवानां यत् त्रायुषं तत् त्रायुषं मे मम अस्त ततो वामपार्श्वे केश

८७ शातने॥ ॥ पारस्करः ॥ अथोत्तरतोयेन भूरिश्वरेति॥ मन्त्रो यथा॥ ॐ येन भूरिश्वरादिदं ज्योत्सुप
 आधिसूर्य॥ तेन ते वयमिदं दद्यात् जीवात वे जीवनाय सुश्रोत्राय स्वस्ते॥ अथार्थः॥
 येन क्षरणासाधन भूरिश्वरः किं भूतः वरः भ्रमराश्चैतद्विदं ज्योत्सुः स्वर्गसंगतः समभ
 वत्॥ पश्चात् पश्चात् अधिसूर्यः स्वर्गज्योत्सुः एव च नृमाः स्वर्गसंगतोऽभवत् तेन क्षरणा
 तेन वदयामि त्वं क्षरयामि कस्मै परलायेत्याकांक्षाया आह वदयामि वदयामि वेदलाभाय वेद
 लाभाय वेदलाभार्थमिति यावत् तेन केवलं वेदलाभार्थं जीवात वे जीवने वैधलाभार्थं च जीवने
 पोय प्राप्नुयैतं जीवनाय चिरकालजीवने च सुश्रोत्राय च तदीयलाभार्थं च स्वस्ते क
 ल्याणार्थं च दद्यात् इति वरगत्यार्थोऽइत्यस्मादसूत्रे स्वस्ते इति सर्वविधयः कृत्यसि विक
 ल्प्येति विभक्त्यनुक्तं॥ ॥ ततो दक्षिणावर्त्तनं लोहक्षरं शिरसि वारत्रयं भ्रामयेत्॥ ॥ यथा
 पारस्करः॥ त्रिः क्षरेण शिरः प्रदक्षिणां परिकुरन्ति स मुखं केशान्ने यत्तद्वरेण मज्जयतेति॥ ॥ म

रामः
 ८७

८७ मन्त्रो यथा॥ ॐ येन भूरिश्वरेण मज्जयता सुपेशसा वप्रावावपतिके शान्तिं विशिरोमास्थायुः प्रमोषीः॥
 अथार्थः॥ अस्य कुमारस्य यत्तद्वरेण वपति एतस्य कुमारस्य क्षौरं कृत्वा समायाय॥ वारत्रयं भ्रा
 मयति भ्रमन्तस्तेन पुनः क्षरेण प्रोक्ष्य केशान्ति क्षिप्ते दयमाशिरः अस्य शिरः केदनमा कु
 र्वे अस्य मो आयुः प्रमोषीः आयुः खण्डनं मो अस्य कुरु॥ किं भूतेन क्षरेण मज्जयता शोधयता शि
 रेनिः कलुषं कुर्वते नियावत् पुनः किं भूतिन सुपेशसा शोभनावयवेन॥ वपवीति मध्यामपुरुषस्य
 एव वयनस्थानेति ह्यतिहो भवतीति प्रथमपुरुषैक वचनं॥ प्रमोषीः इति मुखस्ते येन ह मध्यामे
 क वचने॥ मज्जयतेति इ मज्जशुद्धौ शत्रान्नाहृतीयेक वचनं॥ वप्रावेति वाशब्दः समेवार्थः॥
 इति वृडाकरणा मन्त्रव्याख्या समाप्ता॥ ॥ अथोपनयनं॥ तत्रावायुं निस्थापनादिकं शा
 र्णाद्येकं नमं वस्त्रं परिधापयेत्॥ ॥ तथा वपारस्करः॥ अथैनं वासः परिधापयति येनेत्यायेति॥
 मन्त्रो यथा॥ ॐ येनेत्याय वृहस्पती सः पर्यदधामृते॥ तेन त्वापरिदधाम्या युषेदीर्घायुत्वायव

ति १

लायवर्षसे॥ अर्थः॥ दुरुस्पतिर्देवानामायुः येन अवधानेन इदं वासः पर्युदधात्परि
 रिधापिनवान्॥ किंभूतं वासः अमृतं तेन अवधानेन त्वात्वापरिदधामि परिधापयामि वासः
 निपूर्वोक्तमेव योज्यं किंमर्थं आयुषे जीवनाय विरजीविताय वलाय सामर्थ्याय वर्षसेतेजसेव
 वाक्यार्थः स्फुटं वदन्त्यायेति द्वितीयार्थे च तृतीयपर्युदधात्परिदधामीति द्वयमपि
 निजन्तं॥ तदनुमोञ्जाघरन्त्यं तमां मेखलां वधीयात्॥ ॥ तथा च पारस्करः॥ मेखलां वधीया
 त्॥ इयं द्विरुक्तपरिवाधमानेत्यादि॥ ॥ तत्र मन्त्रो यथा॥ ॐ इयं द्विरुक्तपरिवाधमाना वर्णा प
 वित्रं पुनती म आगात्॥ प्राणापानाभ्यां वलमादधाना स्वसा देवी सुभगा मेखलेयं॥ अर्थः॥
 इयं मेखला आगात् आगतवती किं कुर्वन्तामेवमद्विरुक्तं अनुपनीतस्य मम दुर्वचनदोषं प
 रिवाधमाना सर्वतोभावेन खराडयन्ती अतएव देवी स्तुत्यादिविषया किं अपि वित्रं उक्त्वा
 हं वर्णा द्विजातिं पुनती पावयन्ती इदं शी इयं मेखला स्वसा अस्तु भगिनी इः नित्यमन्यु

रामः

८८

दये विणी भवतु अस्त्वित्यध्याहार्यं किंभूता प्राणापानां वलं सामर्थ्यं आदधाना प्राणापानयो
 र्वलं सामर्थ्यं अर्पयन्ती पुनः किंभूता सुभगा अकर्कशा सुरेवस्पर्शेनियावत्॥ ॥ तत्र यज्ञोप
 वीते त्रिदण्डिकां मेखलां परिधापयेत्॥ पारस्करेनास्ति सदाचारस्य प्रमाणं॥ ॥ तत्र मन्त्रो यथा॥
 ॐ यज्ञोपवीतं परमं वित्रं प्रजापते योत्सुहं जं पुरस्तात्॥ आयुषामग्न्यं प्रतिमं शुभ्रं यज्ञोपवी
 तं वलमस्तु तेजः॥ अर्थः॥ हे माता वक यज्ञोपवीतं प्रतिपूर्वमुच्च निहोवर्तते किंभूतं आ
 युषं आयुर्वद्विरुक्तं अग्न्यं शुभ्रं शुभ्रं निर्मलं परमं पवित्रं पुनः किंभूतं पुरस्तात् प्रजापतेः पूर्वं
 सहजं प्रजापतिना सह सकलमये जातमित्यर्थः॥ किंमर्थं मस्यधारणमित्याकांक्षायामाहुव
 लं सामर्थ्यं अस्तु हे माता वक आयुर्वलं तेजसां लाभाय यज्ञोपवीतं धारयेति वाक्यार्थः॥
 यज्ञोपवीतान्नरं स्मृतिशास्त्रविहितया अनन्तकामेव कृत्वा जिनं दद्यात्॥ ॥ ततो माता
 वकः पालाशादन्त्यं तमदराङ्गं दृष्ट्वायात्॥ ॥ तथा च पारस्करः॥ दराङ्गं प्रयच्छ निप्रतिगृ

८६ स्नाति योमेदरांतः परापतन् इति ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ योमेदरांतः परापतन् देहाय तोषिभूयां न
 मेहं पुनराददे आयुषे वृक्षगो वृक्षवर्जसाय ॥ मेमम योदरांतः अधिभूयां भूमेरुपरि
 परापतन् पातितः किंभूतः वेदाय सः विहायः आकाशः तत्रभूतः अहं न देरांतः पुनराददे
 हामि प्राप्नोम न्यध्वं दिज ओस ॥ एतावता अस्मिन्नपि जन्मनि दरांतं प्रतिगृह्णामीत्यभिप्रा
 यः ॥ किमर्थं प्रतिगृह्णामीत्याकांक्षायामाह ॥ आयुषे जीवनार्थं वृक्षगो वेदार्थं वृक्षवर्जसाय
 वृक्षतेजः प्राप्त्यर्थं वेत्यर्थः ॥ तत आचार्यः स्वयं जलाश्रुलिमादाय मारावकस्यो अलिन्द
 शान् ॥ तथा च पारस्करः ॥ यथा स्याद्भिः अश्रुलिना अश्रुलिं पूरयति ॥ आपो हि स्येति
 तिसृमिरिति ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ आपो हि स्याम यो भुवस्तान् उर्जे दधात न ॥ महे रणा य
 वक्षसे यो वः शिवत मोरसस्तस्य भाजयते हनः ॥ उशतीरिव मातरः तस्मा अरुं मामवोय

रामः
 ८६

१० स्यक्षया यजिरवक्ष आपो जनयथावनः ॥ अस्य ऋक् यस्य व्याख्यादिकं प्रातः स्नान एव कृत
 मिति तत्रैवानुसन्धेयं ॥ ततो मातृवकस्व अलाश्रुलिन्दत्वा आदित्यमुपनिष्ठते ॥ त
 आच पारस्करः ॥ अथे नं सूर्यो मुदीक्षयति तत्र वक्षरिति ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ तत्र वक्षदे वहि नं पु
 रस्तां दुक्ते मुञ्चरत् ॥ पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं ६० शृणुयाम शरदः शतं ६०
 दृढमा इत्यादिकाणि सुप्रकृतत्वात् उदित्यनेन आदित्यं विस्वंपरमं भूते ॥ तत आ
 दित्यं विस्वंवक्षभूते ॥ तथा वक्षबा विनायाक्षं किं विन्नप्रकाशते ॥ तथा नेनापि विन्नानप्र
 काशत इति ॥ यतः किंभूतं देवानां हितं ॥ अस्मिन् उदिते देवं कर्म क्रियते ॥ यतः किंभूतं पुर
 स्नात प्राच्यां उच्चतुर्दशैकं अथि किंभूतं शुक्लं निःपापं एव आदित्यं स्नत्वा विषय
 श्रेयमशरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुयाम शरदः शतं मिति वृत्तार्थमेव आदित्यं स्नत्वा
 तत्प्रसादेन वयमविकलेन्द्रियाः शतं वर्णाणि जीवेम इत्याशंसा वाक्यार्थः ॥ तत आचार्यो

पुनः ४

२० मानवकस्य दक्षिणास्तु नैव संदत्त्वाद् दयमालभेत ॥ तथा वपारस्करः ॥ अथास्य
 दक्षिणामधि दयमालभेत ॥ ममव ते ते दयं दधामीति ॥ तत्र मन्त्रो यथा ॥ ॐ ममव
 ते ते दयं दधा मिममविन्नमनु चित्ते अस्तु ममवायमेकमुना जुषस्व ॥ वृहस्पतिस्तु
 नियुनक्तुमह्यं ॥ अथार्थः ॥ हे माता वक्तव्यं दयं ममव ते दधामीति वद दयं मदेक
 वतं स्थापयामि किं तत्र मदेकवतं त्वमित्याकांक्षायां आह तेन वचितं ममवित्ते अनुअ
 नुकूलं अस्तु मदीयचित्तानुकूलं तव चित्तं भवति त्वर्थः ॥ त्वं एकमुनाः एकचित्तः स
 न् ममवायं जुषस्व सेवयस्व वृहस्पतिर्देवानामाचार्यः त्वात्मां मया नियुनक्तुं नियोजयन्तु अस्मि
 न्मदेकवतेन ॥ वृहस्पतिस्तव नियोजको भवति त्वर्थः ॥ तत्र आचार्यो माता वक्तव्यं न भवत इत्यु
 च्यमाने मन्त्रे पठेत् ॥ तथा वपारस्करः ॥ भवत इत्युच्यमान इन्द्रस्य वदन्वाच्योसीति ॥ तत्र
 मन्त्रो यथा ॥ ॐ इन्द्रस्य वदन्वाच्योऽस्य गिरवाच्योऽस्तु वाहं ॥ अथार्थः ॥ हे माता वक्तव्यं

रामः
 २०

१० स्यान्नेलोकनाथस्य वदन्वाच्योऽसि भवसि ॥ तव अग्निरवाच्यः सर्वेषामेव द्विजानां सामा
 न्येनाऽग्निर्गुरुत्वात् यथा गुरुरग्निर्द्विजातीनामिति श्रुतेः ॥ इदानीं तु ॥ एतदुपनयनक
 र्त्तव्येन अहं तवाचार्यः तत्र आचार्यो मानवकं भूतेभ्यो दद्यात् ॥ तथा वपारस्करः ॥ अथैनं भू
 तेभ्यः परिददामि प्रजापतयेत्येति ॥ तत्र मन्त्रो यथा ॥ प्रजापतयेत्या परिददामि ॐ देवाय त्वा
 सवित्रे परिददामि ॐ अश्वस्तोषधीभ्यः परिददामि ॐ आवापृथिवीभ्यां त्वा परिददामि ॐ वि
 श्वेभ्यस्तु भूतेभ्यः परिददामि सर्वेभ्यस्तु भूतेभ्यः परिददामि ॥ अथार्थः ॥ हे माता
 वक्तव्यं त्वां प्रजापतये परिददामि समर्पयामि किं त्रसवित्रे सूर्याय परिददामि किं भूताय
 देवाय दानादिगुणयुक्ताय तथा अश्वः जलेभ्यः ओषधीभ्यः व्रीह्यादिभ्यः तथा आवापृथिवी
 भ्यां यथा विश्वेभ्यो देवेभ्यः सर्वेभ्यः इन्द्रप्रभृतिभ्यः देवेभ्यः तथा सर्वेभ्यः भूतेभ्यः राक्षसादि
 भ्यः त्वां परिददामीति ॥ सर्वत्र तुल्यार्थः ॥ किमर्थं मम समर्पणमित्याकांक्षायामाह ॥ अरि

२९ द्यौरिष्टिः आपतत्तदुपशमनाय देवमाणावक सर्वोपशान्त्यर्थं प्रजापतिप्रभृतिभ्यः त्वांसमर्पयामि
 मिश्रतिवाक्यार्थः ॥ रिषिर्हि सायामित्यस्य धातोः क्तिन्प्रत्यये कृते रिष्टिर्हि रिष्टिः अरिष्टिः ॥
 ततः शिष्यामनुनास्यतस्मै सा वित्री दद्यात् ॥ तथा पारस्करः ॥ अथास्मै सा वित्री मनुहोत्र अतो अ
 नेः प्रत्यङ्गुराय उपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय दक्षिणतस्तिष्ठेत् आसीनाय ये कपक्षी
 अर्द्धवशः ससर्वा वृत्ती येति ॥ अस्यास्ते गायत्र्या व्याख्यादिकं पक्षोः द्वैवश इत्यादि विवरणं कउ
 परिगायत्री व्याख्या करणप्रकरणं वल्लिखितत्वादत्र न लिखितमिति ॥ तदनुमाणावकः स
 समिधादानार्थं अग्निं ज्वालयेत् ॥ तथा पारस्करः ॥ अथ समिधादानं प्राणिनां प्रसमुद्यत्तमे
 सुश्रव इति ॥ तत्र मन्त्रो यथा ॥ अग्ने सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु ॥ यथा त्वमग्ने सुश्रवः सुश्रवा
 असि ॥ एवमाहुः सुश्रवः सोश्रवसं मा कुरु ॥ यथा त्वमग्ने देवानां यज्ञस्य निधिपो असि ॥ एव
 महं मनुष्याणां देवस्य निधिपो भूयासं ॥ अस्यार्थः ॥ हे अग्ने किं भूतः सुश्रवः सुशोभनः श्र
 वणो मयस्य असौ श्रवः मामां सुश्रवसं कुरु सुश्रवः कर्मेन्द्रियमस्य सुश्रवः तं सुश्रव

रामः

२९

संवेदाध्यायने मामविकलेन्द्रियं कुरु इत्यर्थः ॥ हे अग्ने यथा सुश्रवः सुश्रवाः असि सुश्रव
 सवा हो सुश्रवाः शोभनकर्णो असि एवं तथा हे अग्ने मामां सुश्रवः सोश्रवसं कुरु सुश्रवे य
 शसि सोश्रवसं शोभनश्रवराजनिजज्ञानशालिं कुरु ॥ हे अग्ने यथा त्वं देवानां यज्ञस्य नि
 धिपो देवानां इन्द्रादीनां यज्ञस्य यज्ञसंवर्धननिधिपो निधिर्भक्तो भारद्वागारिको भवसि एवं
 महं मनुष्याणां देवस्य निधिपो भूयासं वेदस्य भारद्वागारिको भवामीत्यर्थः ॥ ततो माणावको अ
 न्नो समिधं दद्यात् ॥ तथा पारस्करः ॥ प्रदक्षिणामग्निं प्रयुक्ष्य उध्याय समिधमाध्याय्ये
 समिधमाहवमिति ॥ तत्र मन्त्रो यथा ॥ अग्ने ये समिधमाहववृत्ते ज्ञानवेदसे यथा त्वमग्ने
 समिधा समिधुं सि एव महमायुषामेधया वरुवर्जसा प्रजया पशुभिर्वृक्षवर्जसे न समिध्वे जीवपु
 त्रो ममावायो मेधा वृद्धमशान्तिना करिष्ये योसः वायुष्या न्यशस्वी ते जस्ती वरुवर्जस्य न्नादो
 भूयासमग्रये स्वाहा ॥ अस्यार्थः ॥ अग्ने ये समिधमाहव आहृतवानस्मि कस्मे ज्ञानवेदसे अग्ने
 त्वभ्यामेवेत्यर्थः ॥ वृद्धजज्जल्यमानाय हे अग्ने यथा त्वं समिधुं मनया आदितया अनया समि

25

20

15

10

5

0

धात्रे लसि॥ एवं अहं समिन्धे प्रकाशो भवामि आयुषा जीवनेन मेधया बुद्ध्या वर्ज्यं साने जसा प्रजया
 पशुभिर्गवादिभिः बहु वर्ज्यं तेन ब्रह्म वर्ज्यं सा किञ्च मम आयायुः जीवपुत्रो मेधावी अस्तु जीवपुत्रो
 मेधावी वममावायुः भवेत्यर्थः॥ अहं अनिराकरि ह्मः अशानि अनिराधाय यागस्य करणं निरा
 करणं तत्कारी निराकरि ह्मः नित्यं योग करी भवामीत्यर्थः॥ अपि च॥ अहं आयुष्या न यशस्वी तेजस्वी
 ब्रह्म वर्ज्यं सीवेदाधुन विविमान अन्नादः भूयासं अन्नमति अन्नादः काचिदपि ममान्न विदेह्य
 भवेन्निति वाक्यार्थः॥ अनया कामनया अग्नेये स्वाहा हुतिं भवतु॥ ॥ ततो मायावको अग्नौ हस्ते
 प्रतप्या मुखं मार्जयेत्॥ ॥ तथा च पारस्करः॥ पारणी प्रतप्या मुखं विष्टेत् तनूपा अग्ने असीति वाक्या
 न्नमेधाम्मे इति॥ ॥ तत्र मन्त्रो यथा॥ ॐ तनूपा अग्ने असित न्नमेपा ह्यायुर्दो अग्ने स्यायुर्मदे
 हि॥ वर्ज्यो दाग्ने असि वर्ज्यो मे देहि॥ अग्ने यन्मे तन्वा पुनं तन्म आपृण॥ ॥ अस्यार्थः॥ हे अग्ने
 तनूपा असित न्नः शरीरं तस्या पारक्षको भवसि अतः मे मम तनुं शरीरं पादिरक्षहे अग्ने आयु
 र्दो असि आयुषो दाता भवसि अतः आयुर्मदे हि हे अग्नेऽसिते जसो दाता भवसि अतः वर्ज्यो

रामः

९२

मे देहि हे अग्ने मे मम तन्वाः शरीरस्य यत्पुनं असंपूर्णं तन्मे आपृण आपृण्यो अत्र तनुमिति न
 नुशब्दस्य द्वितीयेकवचने इयङ् प्रकरणेन च दीनां हृन्दस्योपसंख्यानमिति यणादेशः हे
 अग्ने अनेन समिदाधान कर्मणा आराधितस्त्वं मम देह रक्षादिकं कुर्विति प्रार्थना वाक्यार्थः॥
 ॐ मेधाम्मे देवः सविता आदधातु मेधाम्मे देवी सरस्वती आदधातु मेधाम्मे अश्विनौ देवा वाधतां पु
 स्करस्रजौ॥ ॥ अस्यार्थः॥ देवो अश्विनी कुमारौ मेधां आधतां किं भूतो पुस्करस्रजौ पुस्करं पद्मं त
 न्मयी स्रक्माला यास्तौ पुस्करस्रजौ सविता दयो देवा मेधाम्ममजनेयत्विनि वाक्यार्थः॥ अत्रादेव
 प्रार्थना वाक्यार्थः॥ ॥ ततः प्राणसंस्पर्शने॥ ॥ पारस्करः॥ अङ्गानि वम आप्यायन्तामिति॥ ॥ म
 न्नो यथा॥ ॐ अङ्गानि वम आप्यायन्तामिति॥ ॐ वाक्कु मे आप्यायतां प्राणाश्च म आप्यायतां व
 क्षश्च म आप्यायतां श्रोत्रं च म आप्यायतां यशो वलं च म आप्यायतां॥ ॥ अस्यार्थः॥ मे मम अङ्गा
 नि शरीरावयवाः आप्यायतां स्फीतां भवन्तु न केवलं मेधाममभवन्तु रतदपि भवन्निति वक्ता
 राणामर्थः वाक् वचनकारणमिन्द्रियं मुखमित्यर्थः॥ प्राणा वायुः श्वासात्मा वक्षः श्रोत्रे प्रसि

२३ इयं शोबलमिति ह्यं प्रसिद्धमेवमेवमआयायतामिति त्वल्यार्थवाक्यार्थोपिवक्तमेव ॥ ततो
 माणावकः भस्मनात्रायुषमिति कुश्यात् ॥ तथा वपारस्करः ॥ आयुषाणि कुरुते भस्मना लला
 देत्रीवायां दक्षिणे देहदित्रायुषमिति मन्त्रमिति ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ कश्यपस्य त्रायुषं जमदग्ने
 त्रायुषं तमे अस्तु त्रायुषं ॥ अस्यार्थः ॥ त्रीणि आयुषिसमाहृतानि त्रायुषं आयुः शब्दश्चा
 वस्थावचनः त्रायुषं वा ल्यो वचनवाहुकात्मवस्थात्रयमित्यर्थः ॥ कश्यपस्य त्रयैर्यत्र त्रायुषं ज
 मदग्नेर्यत्र त्रायुषं देवानां बुद्ध्यादीनां यत्र त्रायुषं तत्र त्रायुषं मेमम अस्तु ॥ इत्यावसायिकमहा
 महोपाध्यायधर्माधिकरणि कश्चीहलायुधकृतो बाह्यरासर्वस्वे उपनयनग्राह्या समाप्ता ॥ अथ
 समावर्तनं ॥ बुद्ध्यावर्तनं नरसमावर्तनं कालविधौ ॥ तत्र मनुः ॥ षड्विंशद्विकं वयं गुणैर्वेदिकं
 वृतं ॥ तद्विकं पादिकं वागूहृणात्तिकमेव वा ॥ अत्र प्रहृणात्तिकमेवेति यो नितीक्ष्णवुद्धिश्चत्वा
 रिंशद्विंशतिवेदवृक्षवयं वेरु ॥ द्वादशं वा प्रतिवेदयौ वहुहृणां वेति ॥ तत्र सर्वत्र समये वेदाध्या
 यनसमये तेनु आहिकानुहृणगर्भाधानादि दशसंस्कारे विनस्मान्नामिकायां नुगुणवेदभा

रामः
 २३

गमवश्यमधीत्यसमावर्तनमाचरणीयं ॥ तेन समावर्तनार्थं महानामेव जलकुंभानां जलग्रह
 णो ॥ पारस्करः ॥ कुशेषु प्राग्रेषु युरस्तात् स्थित्वा अह्णनामुदककुंभानां ये अस्मन्नरग्नय
 इति ॥ तत्र जलग्रहणमन्त्रो यथा ॥ ये अस्मन्नरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्यो मयूषो मनी
 हास्वलो विरजस्तनुदुषुरिन्द्रियहाता न्विजहामि रोवनलमिह गृह्णामि ॥ अस्यार्थः ॥ अमु
 जलेषु अन्नमध्वो ये अग्नयः प्रविष्टाः तान्विजहामि के ते गोह्य उपगोह्यः मयूषः मनीहाः
 स्वलः विरजः तनुदुषुः इन्द्रियहा इत्यहो नामानि अग्नेः एते यो ग्नयः सर्वत्र वसुनां मतो दोषा
 वहस्ते नैव प्रतीयन्ते ॥ एतावता एतान् विहाय इह जले यो निरोवनः रोवननामा कल्याणनामान
 गृह्णामि स्नानार्थं जले गृह्णामाण जलेषु मयतिष्ठन्ति तेषु मध्वोषु गोह्यादयो दोषा वहस्ते न विहा
 य कल्याणनाम प्रकाशका नि संहितं जलगृह्णामीति वाक्यार्थः ॥ तत्र एकस्मान् जलकुंभात् ॥
 जलमादायाभिषेकं कुश्यात् ॥ तथा वपारस्करः ॥ एकस्मादायौ गृहीत्वानेनाभिषिञ्चते ॥

८४ तेन मामभिषिञ्चामि॥ ॥ तत्र मन्त्रो यथा ॥ ॐ तेन मामभिषिञ्चामि श्रिये यशसे वक्ष्मणे वक्ष्मणवर्चसाय॥
 येन श्रियमकुरुतां येनावमृषतां सुरां येनाक्षवभिषिञ्चतां यद्वा तदश्विनो यशः॥ ॥ अथार्थः ॥ श्रि
 ये लक्ष्मीलाभाय वक्ष्मणे वक्ष्मणा नाय वक्ष्मणवर्चसाय वक्ष्मणे जोलाभाय अहं मां आत्मानं तेन जलेन अ
 भिषिञ्चामि तेन केन जलेन देव अश्विनो भवतौ श्रियं लक्ष्मीं अकुरुतां कुरुतां सुरां सुराजनिने दोषं
 अवमृषतां मां जितवन्तौ तथा येन अक्षो अक्षराणि अभिषिञ्चतां अभिषिञ्चन्तौ तथा वां युवयोः यजु
 लं यशः यशो हेतुं ममांस्तु इत्यादि यो येन जलेन अश्विनी कुमारयोर्लक्ष्मीं जनिता सुरा दोषमां जि
 तः वक्ष्मणभिषिञ्चो दिव्यं कुरुते तयो रित्थं मभ्युदयकारणं यतजलं तेनाभिषेकान् मम लक्ष्मीं प्राप्ताः
 वक्ष्मणानवमृषते जां सिभवन्ति न्याशया वा ॥ अर्थः ॥ ॥ ततः पूर्ववत् ॥ मे सु इति मन्त्रेण प्रत्येकं कुंभ
 त्रयोतजलमादाय आपो हि ष्येति निसृमिः प्रत्येकं स्थायात् ॥ ॥ तथा च पारस्करः ॥ आपो हि
 ष्येति निसृमि रिति ॥ ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ आपो हि ष्यामयो भुवस्ता न दुर्जैर्दधात न महे रणा यक्ष्मणे ॥
 यो वः शिवत मोरसस्तस्य भाजयते हनः ॥ ॥ ॐ सी नीरिव मातरः ॥ ॥ तस्मा अरुद्रः मामवो यस्य क्ष

रामः

८४

या यजि न्वथा ॥ आपो जनयथा वन ॥ एत मन्त्रस्य व्याख्यादिकं प्रातः स्नाने कृतत्वा दत्रैव न लिखितं ॥
 तत्रैवानुसंध्यं ॥ ॥ ततः ये प्लवङ्ग इति मन्त्रेणो वप्रतिक लशं जलमादाय तू ह्नी मे वं ज
 लं कुंभं वत्स्येनाभिषेकं कुर्यात् ॥ ॥ तथा च पारस्करः ॥ तू ह्नी मिति भवेदिति ॥ ॥ ततो मेखला मो
 वं न शिरो मार्गेण कुर्यात् ॥ ॥ तथा च पारस्करः ॥ उदुत्तममिति मेखला मुमुक्षु निधायेति ॥ ॥ मन्त्रो य
 था ॥ ॐ उदुत्तमं वरुणा पाशमस्मदबाधमं विमथ्याम ॥ अथा य ॥ अथा वयमादित्यवतेतवानासो अ
 दितये स्याम ॥ ॥ अथार्थः ॥ देव वरुण उदुत्तमं पाशं अस्मात् उद्धेधय अस्माद् दृष्टं कुरु किं व अधमं
 पाशं अवश्रुथा य अवाची नं अथा येति पूर्ववत् ॥ तदेव मथ्याम उदुत्तमाधमयो रन्यत विप्रथय स्वस्था
 न एव विशेषेण शथय अतएव कृते सति हे आदित्ये अदिते पुत्र वरुणा वते वरुणा वयो वयं तव अना
 गसः अनपराधाः सन्तः अदिते ये अदीनतां ये स्याम अदीना भवेम इत्यर्थः ॥ ॥ ततो वा सो अन्यत्
 रिधाय आदित्यं मुपतिष्ठेत् ॥ उद्यद्वा जभृ ह्मरिति ॥ ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ उद्यद्वा जभृ ह्मरिन्द्रो मरुद्भि
 रस्तात् प्रातः प्रातः प्रातः दशश निरसि दशश निमा कुर्वा विद न्मागमयो द्यद्वा जभृ ह्मरिन्द्रो मरु

25

20

15

ॐ इति स्नातृदिवायावरस्तादुतशनिरसिशतशनिमाकुर्वाविदन्मागमयउद्यद्वाजभृद्वरिन्दोमरुद्विर
 स्नातृसाययावद्विरस्तात्सहस्रशनिरसिहस्रशनिमाकुर्वाविदन्मागमय॥ अथार्थः॥ इन्दोआ
 दित्यः उद्यत्तुदयं कुर्वन्स्वस्नातस्थितोभवभ्राजरश्मिंविभक्तीतिभ्राजभृद्वरः प्रातः प्रत्ययेमरु
 द्विः सह अस्नातृकिंभूतैः यावद्विः यावन्नोदेवाः तेसहस्थितैः वभूवेत्यर्थः॥ ततः हविदन्सजा
 नन् आदित्यं दशशनिः असिबहुधानोभवसीत्यर्थः॥ अतः सोमां दशशनिकुरुबहुध
 नंकुरु किञ्चमां वसुधया दुती गौ आगजानीरुद्वितीयतृतीयपाठयोश्चदिवायावद्विः
 साययावद्विः दशशनिरसिहस्रशनिरसिहस्रशनिमाकुर्वन्मात्रेषु विशेषः॥ तत्र दिवासायमिति
 प्रसिद्धावेव शतसहस्रशद्विद्वन्वाचिनावेव अपरं सर्वं समानं॥ आदित्यः प्रातर्दिवासायका
 लेस्वरश्मीनधारयन् सर्वं देवैः सह स्थिते वभूवेतिगुरामुक्तीत्यादि सर्वज्ञ आदित्यवद्विधनो
 सिमां बहुधनंकुरु वसुधया दुती गौ मांजानीरुद्वेति याज्ञावाक्यार्थः॥ अत्र यथावद्विरितिया

रामः

१५

10

5

वद्विरित्यत्र वर्णागमोवर्णविपर्ययेति दकारलोपः आशयेति कुर्वाविदन् इत्यत्र स्थितेन वाव
 हितेन तान् सम्बन्धः॥ तत औदुम्बरेण काष्ठेन दन्तधावनं कुर्यात्॥ तथा वपारस्करः॥ ओ
 दुम्बरेण दन्तधावयेदन्नाद्यायवृद्धमिति॥ मन्त्रो यथा॥ अन्नाद्यायवृद्धं सोमो राजा
 यमागमत्॥ समेमुखं प्रमार्ज्य तयशसो वभगेन च॥ अथार्थः॥ देवनस्पते वृद्धं वृद्धं स्वप्रबुद्धो
 भव अस्मिन् विषये यं वनस्पतिं सोमवन्द्य आगमत् आगतवान्॥ राजा वनस्पतीनां प्रभुः वनस्प
 तिर्मेमममुखं प्रमार्ज्य तशोधयत्तु केन केन यशसो वभगेन च सोभागेन किमर्थं अन्नाद्याय अन्न
 श्रुतत्वाद्यायेति अन्नाद्यं तदर्थं यं वनस्पतिं वन्द्य आगतः स वन्द्य स हितो वनस्पतिरन्नप्राप्त्रयेम
 ममुखं यशः सोभागाभ्यां शोधयिष्यतीत्यत्र वनस्पते विधानो भवेति वाक्यार्थः॥ ततः सुगंधि
 दुर्वी नदस्तावनुलिप्या मुखसमीपेति भाषयेत्॥ तथा वपारस्करः॥ हस्तावनुलिप्या नासिकयोर्मु
 खस्य दोषं गृहीते॥ प्राणापारणो मेतर्पयेति॥ तत्र मन्त्रो यथा॥ अं प्राणापारणो मेतर्पयेत्यक्ष

0

5

10

15

20

25

30

35

CENTIMETERS

२६ मेतर्पयश्चोत्रमेतर्पय ॥ अस्त्यर्थः ॥ हे अनुलेपनमेममप्राणायामो शरीरवायुतर्पय ॥ तथा
 वयस्कस्तर्पयश्चोत्रमेतर्पय ॥ वृत्तार्थमेव ॥ ततस्तौ हस्तौ प्रक्षाल्यात्तज्जलं दक्षिणस्यां दिशि त्वाजे
 त ॥ तथा वयस्कः ॥ पितरः शुं धधमिति पारग्यो रवने जलं दक्षिणस्यां सिंवेति ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ पि
 तरः शुं धधमिति ॥ अस्त्यर्थः ॥ ह पितरः शुं धधं शोधयेत मामित्यत्र कर्मपदमित्यत्र व्यादृतं वेति न
 वृत्तं शोधयधमिति यावत्का क्यार्थः ॥ ततः शुगन्धिना खदेहं लिप्ता मंत्रं जपेत् ॥ तथा वयस्कः ॥
 अनुलिप्यजपेत्सुवक्षा अहमक्षिभ्यामिति ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ सुवक्षा अहमक्षिभ्यां भूया सं सुवक्षा मु
 खेन भूया सं सुश्रुतकर्णाभ्यां भूया सं ॥ अस्त्यर्थः ॥ अहं अक्षिभ्यां सुवक्षा भूया सं सुवक्षा शोभन दृ
 ष्टिः तथा मुखेन सुवक्षा भूया सं सुवक्षा शोभन दीप्तिमान् ॥ तथा वकर्णाभ्यां सुश्रुतं भूया सं सुश्रुतं
 शोभन श्रावी अहमक्षिभ्यां शोभनं पश्यामि मुखेन दीप्तिवान् भवामि कर्णाभ्यां शोभनं शृणुवा
 मि इति आसं शोत्रं यवा क्यार्थः ॥ ततो नूनं नंधीतं वा वस्त्रं परिदध्यात् ॥ तथा वयस्कः ॥

रामः
 २६

आदृतं वा सो अथो तत्रैरा द्रो द इत परिधास्ये यशो धास्ये इति ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ परिधास्ये य
 शो धास्ये दीर्घायुत्वा यजरदक्षिरस्मि ॥ शतं व्रजी वामिशरदः सुवर्जरायस्योषमभिसं वृ यि
 ष्ये ॥ अस्त्यर्थः ॥ परिधास्ये परिधानं करिष्यामि परिधाय यशो धास्ये कीर्तिधारयामि परिधा
 ने कीर्तिर्मे मभविष्यतीति अपितु दीर्घायुत्वा युक्ते हलं किं जरदक्षिरस्मि जरतं वा द्रु कम
 श्रुते ॥ प्राप्नोतीति जरदक्षि वृद्धो भवामीत्यर्थः ॥ किं व्रशतेशरदः शतं वर्जरायस्योषमभिसं वृ यि
 ष्ये शोभन दीप्तिमान् लोरायस्योषा यधनवृद्धार्थे रतावद्भिः प्रयोजनेः अभिसं वृ यि ष्ये अभिसर्वतोभा
 वेन सम्यक् वृ यि ष्ये अवरां करिष्यामि इत्यपसंहारः पुनः पुनः उद्देद आदरातिशयार्थं यशश्चि
 रायुत्वेनो धनानां प्राप्तार्थं अहं परिधानं करिष्यामीति वा क्यार्थः ॥ रायस्योषमभिसं वृ यि ष्ये भवती
 ति वत्तथा द्वितीया ॥ सं वृ यि ष्ये इति वृत्तं सं वररा इत्यस्य रूपं ॥ ततो द्वितीयवस्त्रेण उत्तरीयं कुर्या
 त् ॥ तथा वयस्कः ॥ अथोत्तरीयं यशसा माद्या वा पृथिवीति ॥ मन्त्रो यथा ॥ ॐ यशसा माद्या वा पृथि
 वी यशसेन्द्रा रुदस्यती ॥ यशो भगवन्मा विदद्यशो मा प्रणिपद्यतां ॥ अस्त्यर्थः ॥ द्यावा पृथिवी आका

25

20

15

10

5

0

शपुषिवोमामांकादयेतां॥ इतिक्रियदमध्यादुतं वोद्वयं॥ केनयशसाकिश्चइहोवृहस्पतिःइन्द्रा
 वृहस्पतीयशसामांकादयेतां॥ किञ्चयशःसामांआविदत्तप्राप्तेतिनकेवलंयशःभगश्चसौभाग्येव
 मांआविदत्तकिञ्चयशःसामांप्रतिपद्यतांप्रतिगच्छतु॥ पुनःपुनरविधानमादरातिशयार्थयेनोन्नरी
 यवस्त्राक्षादकाकाशंपृथिवीइन्द्रोवृहस्पतिमांयशसाआह्लादयन्नुत्तरोत्तरंयशःसौभाग्यंयम
 नभवदित्यासंशावाक्यार्थः॥ ॥ ततःपुष्पमालांगृहीयात्॥ तथाचयारस्करः॥ सुमनसःप्रतिगृह्णाति
 याआहरजमदग्निरिति॥ ॥ मन्त्रोयथा॥ ॐयाआहरजमदग्निःश्रद्धायेकामायेन्द्रियाय॥ ताअहंप्रतिगृ
 ह्णामियशसायभगेनव॥ ॥ अस्यार्थः॥ याःपुष्पस्रजःजमदग्निर्महर्षिःआहरत॥ आदत्तवान्किमर्थंश्र
 द्धायेरवमेवनिप्रत्ययःश्रद्धानदर्थकामायेअभिलखितसिद्धार्थेइन्द्रियायवेक्षणीन्द्रियप्राप्त्यर्थवताः
 पुष्पस्रजःअहंगृह्णामिकिमर्थंयशसाययशसेवभगायवभगेनवसौभाग्याययमदग्निर्महर्षिणोयाः
 पुष्पस्रजःअहंप्रतिगृह्णामिकिमर्थंयशसाययशसेवभगायवभगेनवसौभाग्याययजमदग्निर्मह
 र्षिणोयाःपुष्पस्रजःश्रद्धादिप्राप्तयेगृहीताःताएवाहंयशःसौभाग्यप्राप्तयेगृह्णामीतिवाक्यार्थः॥ रामः
 प्रति. ३

यशसायभगेनवेतिवत्तुर्थार्थेतृतीया॥ ॥ ततस्तन्मालांशिरसिबद्धीयात्॥ तथाचयारस्करः॥ त
 थाववद्धीतेयशशोसरसामिति॥ ॥ तत्रमन्त्रोयथा॥ ॐयशशोसरसामिन्द्रश्चकारविलंपृथुते
 नसंग्रथिताःसुमनसआवधामियशोमयि॥ ॥ अस्यार्थः॥ इन्द्रःअसरसामुर्वशीप्रभृतीनांय
 तयशःउर्वशीप्रभृतयःरूपवत्परंरूपंयतयशोविपुलंविस्तीर्णंवकारकृतवान्किंभूतंयशः
 पृथुवदुत्तरंतेनयशसांग्रथिताःसुमनसःपुष्पाणिमयिआवधामिकिमर्थंयशःयशसेममायासर
 रसामपिवरूपवत्तरंयशोभवत्यर्थः॥ इन्द्रासरसांरूपवत्तयायशःकृतेतेनयशसास्थानीयेनय
 धितानिपुष्पाणिममापिरूपवत्तयायशोभवदित्येतदर्थं॥ मालांअहंमात्मन्यावधामीतिवा
 क्यार्थः॥ यशोमयीतिवत्तुर्थार्थेप्रथमा॥ ॥ ततोःकृतेनवाससाउह्नीषंदद्यात्॥ ॥ तथाचयार
 स्करः॥ उह्नीषेराशिरोवेह्यतेयुवासुवासाइति॥ ॥ तत्रमन्त्रोयथा॥ ॐयुवासुवासाःपरिवीतओ
 गात्॥ सउह्येयान्भवतिजायमानःतंधीरासःकवयउन्नयन्तिस्वाध्यामनसादेवभन्तः॥ ॥ अस्या

CENTIMETERS

25

20

15

अस्यार्थः॥ हे उपानहो युवां प्रतिष्ठेऽथ उपकांत इति क्रियाया अन्त्यागः प्रतिष्ठात निमित्तत्वात् युवा
मेव प्रतिष्ठे भवथः॥ ततश्च मामां प्रतिरक्षतं कुतः विश्वतः सर्वस्मात् गतिविरोधिनः करुणकादौ युने
युवां प्रतिष्ठा निमित्ते अतो मां सर्वतो गतिविरोधिनः करुणकावरक्षतमिति वाक्यार्थः॥ ततो वैरा
वंदराडं गृह्णीयात्॥ तथा च पारस्करः॥ वैरा वंदराडमादत्ते विश्वाभ्यो मानेति॥ तत्र मंत्रो यथा॥
ॐ विश्वाभ्यो मानास्त्राभ्यः परियाहिसर्वतः॥ अस्यार्थः॥ हे वैरा वंदराडमां परियाहिसर्वतो भा
वेन रक्ष कुतः नास्त्राभ्यः नाशकारिभ्यः किंभूताभ्यः विश्वाभ्यः राक्षससर्पशृङ्गिभ्यः सर्वादिषु इत्य
र्थः॥ इत्यावसधिकमहामहोपाध्यायधर्माधिकारिणो कश्चीदन्तायुधकृत्वा द्वाभ्यां सर्वस्वे
समावर्त्तेन मन्त्रव्याख्या॥ ८॥ अथ विवाहः॥ विवाहशब्दार्थे निरूपणं॥ विशिष्टोऽपि साक्षिको वा
होतृवहनं स्वीकारो विवाहः॥ तत्र वरस्य विष्टरासनोपवेशने॥ पारस्करः॥ विष्टरं प्रतिगृह्णाति व
योस्मीति॥ तत्र मंत्रो यथा॥ ॐ वयोस्मि समानानामुद्यतामिव सूर्यः॥ इमं नममिति स्था मियो रामः

10

5

मा कश्चाभिदासति॥ अस्यार्थः॥ अहं समानजातीयानां वर्ग्य आह्लादकः अस्मि भवामि केवां क
इव उद्यतां उदयशालिनो वन्दतारकादीनां सूर्य इव किञ्च यकश्च मामां अभिदासति अभिपूवेति
सति हितार्थे इति कर्कशाव्याख्यानं॥ तं इमे विष्टरतारूपनापन्नं अभितिष्ठामि अभिभूषाधः
कृन्वातिष्ठामि॥ ततो वरस्य पादप्रक्षालने॥ पारस्करः॥ पादौ प्रक्षालयति विराजो दोहो सीति॥
तत्र मंत्रो यथा॥ ॐ विराजो दोहो सि विराजो दोहमशीय॥ मयि पाद्याये विराजो दोहः॥ अस्यार्थः॥ हे
जलत्वं विराजः विशिष्टाया दीप्तिः दोहः प्रपूरणो अस्मि भवसि विराजो विशिष्टो दीप्रेः दोहं प्रपूरकं त्वो
आशीय गृह्णामि विराजो विशिष्टो दीप्रेः प्रपूरकः त्वं मयि मम पाद्याये पाद्याय भव विराजो दोहम
सीति जलमभि मंत्रात्वा महं गृह्णामि त्वं मम पादस्य विशिष्टो दीप्तिं कुर्वित्यर्थः॥ अत्र अशीयेति
अशगतिं दीप्यादाने स्थित्येताः॥ ततोऽर्घ्यग्रहणो पारस्करः॥ अर्घ्यं प्रतिगृह्णात्यायस्थयुष्मा
भिरिति॥ तत्र मंत्रो यथा॥ ॐ आपः स्थयुष्माभिः सर्वान् कामानवाप्नुवानि॥ अस्यार्थः॥

0

5

10

15

20

25

30

35

CENTIMETERS

१०० हे आपः यत्कारणात्तृयं आपः आपुवन्तीति आपः स्थभवथे अतो हं युष्माभिर्गृहीतादिः सर्वान्
 कामान् आपुवन्तीति आपुयां वाक्यार्थः ॥ स्फुरत् एव आप इति आप व्याप्नो विन्यत्रधातोः आपुवन्तीत्य
 स्मिन्नर्थे ओ प्रोतेर्ह स्वश्च इति किपि कृते ह स्वत्वे कृते अपुः शब्दे सिद्धे प्रथमा बहुवचने रूपं ॥ त
 तोऽर्घजलस्य परित्यागे ॥ पारस्करः ॥ निनयन्त्रमिमन्त्रयते समुद्रं व इति पारस्करः ॥ तत्रमन्त्रो यथा ॥
 असमुद्रं वः प्रहिणोमि स्वां योनिमभिगच्छता अरिह्यस्माकं वीरामपरां सेविमत्ययः ॥ अस्यार्थः ॥ हे आ
 पः दोयुस्मान् अस्मान् समुद्रं प्रहिणोमि प्रस्थापयामि मया प्रहिता गृयं स्वां योनिं स्वीयमुत्पत्तिस्थानं
 समुद्रं अभिगच्छत किंभूता ययूयं अस्माकं अरिह्यः अहिंसकाः उक्तृणाः किञ्चमत्ययः तस्मात्परा
 सेविनक्षरन्तोपगच्छन्ते ॥ तेन तदिहैव तिसृतिव्यभिप्रायः ॥ यन्मदीयपानयोग्यं तन्मया न प्रहितमिहैव
 तिष्ठतु ततो अग्राया आपः तामया समुद्रं प्रहिता अस्माकं अहिंसकंभूत्वा समुद्रं गच्छन्ति वाक्य
 र्थः ॥ तत्र आवमने पारस्करः ॥ आवामेत्यामागन्यशसेति ॥ तत्रमन्त्रो यथा ॥ अमागन्य

राम
१००

शसास ६० सृजवर्चसा ॥ तं मा कुरु प्रियं प्रजानामधिपतिं पशूनामरिहं तनूनां ॥ अस्यार्थः ॥ हे
 यशमा मां यशसा आगमत् आगमय यशस्विनं मां कुर्वित्यर्थः ॥ तथा तं मां वर्चसां जसा संसृ
 जते जसां संसृष्टं ते जस्विनं मां कुर्वित्यर्थः ॥ तथा मा मां प्रजानां प्रियं कुरु पशूनां गवादीनां अधि
 पतिं ईश्वरं कुरु तनूनां देहावयवानां अरिहं आपदुहितं कुरु इत्यनेनैव संवन्धः देजल अनेनाय
 मनेन मम यशस्वित्वे जस्वित्वे लोकप्रियत्वे गवादिमर्थपि दुहित्वानि कुर्वित्याशंसा वाक्य
 र्थः ॥ अत्र आगमन इति गवाधातो रन्तर्द्वोरितरप्यन्तात् आह पूर्वकृते लोट् मधुमपुरुषे
 कवचनं बहुलं छन्दसीति बहुलवचनात् सुयान्तु कवा छन्दसीति विकल्पविधौ नात्सहिनादेशो
 भवति इत्तश्च त्रीकारलोपः हलङ्गादिलक्षणो न सलोपः मोनोधातो रिति मकारलोपः ॥ ततो मधु
 पक्षादिदेशो ॥ पारस्करः ॥ मित्रस्य त्वेति मधुपर्कं प्रतीक्षते ॥ तत्रमन्त्रो यथा ॥ मित्रस्य त्वा वक्ष्यामि
 नीक्ष्ये ॥ अस्यार्थः ॥ हे मधुपर्कमित्रस्यादित्यस्य त्वां वक्ष्यामि प्रतीक्ष्ये पश्यामीति अहमादित्ये

नवशर्द्धा नानुगृहीतः त्वामधुपर्कं पश्यामीति वाक्यार्थः ॥ ततो मधुपर्कं यदुक्तं पारस्करः ॥ देवस्येति
 प्रतिगृह्णाति ॥ तत्र मंत्रो यथा ॥ उं देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो बहूभ्यां पूरुषो रुक्ताभ्यां प्राददे ॥
 अस्यार्थः ॥ हे मधुपर्कं त्वा त्वां आददे गृह्णामि कस्मिन् सति देवस्य सवितुः आदित्यस्य प्रसवे अन्तनु
 ज्ञाने समानावितियावत् प्रपूर्वः ॥ सुवतिरन्त्यनुज्ञाने वर्त्तते ॥ उद्यतः गुणविरक्तश्च ग्रहणं केन अश्विनोः
 अश्विनिकुमारयोः बहूभ्यां पूरुषः आदित्यस्य रुक्ताभ्यां सवितुः सम्पन्नो अश्विनिकुमाराभ्यां बहूभ्यां
 नेनानुगृहीतः पूरुषावरुक्षदानेनानुगृहीतः त्वामधुपर्कं गृह्णामीति वाक्यार्थः ॥ ततो मधुपर्कं मिश्रणो
 पारस्करः ॥ त्रिः प्रयाति नमः स्या वाश्यायानीति ॥ मंत्रो यथा ॥ अ नमः स्या वाश्यायान्यश
 नेयत्त आविद्धं तत्रै निष्कृतामि ॥ अस्यार्थः ॥ अत्र मधुपर्कं शब्देन मधुपर्कं विवक्षितः ॥ तेनाय
 मर्थः हे नमः स्या नमस्कारं अवश्यायानि त्वामित्याद्याहार्यं ॥ त्वामिश्रयामीत्यर्थः किं वनेन
 वे अशने भोजनेयत्त आविद्धं उपरुतं तत् भवन्ति स्मृतामि अवसारयामि ॥ नमः स्येति

रामः

१०९

कृतिपूर्वकं मधुपर्कं संबोध्य त्वामिश्रयामि तवापहं स्फुरयामीति वाक्यार्थः ॥ अत्र अवश्यायानीति चेद्
 गतेरित्यस्य धातोश्चोदसत्वेनात्मनेपदं भवति ॥ अपूर्व आङ् पूर्वकृतसोपसर्गत्वान्मिश्रणार्थलोहमध्य
 मपुरुषैकवचने रूपं ॥ ततो मधुपर्कं प्राशने पारस्करः ॥ तस्य त्रिः प्राश्नाति यन्मधुनो मधव्यमिति
 ॥ तत्र मंत्रो यथा ॥ उं यन्मधुनो मधव्यं परमं रूपमद्राद्यं ॥ तेनाहं मधुनो मधवेन परमेण रूपेणान्ना
 येन परमो मधवो नादोशानि ॥ अस्यार्थः ॥ मधुनः यत् रूपं किं भूतं मधव्यं मधुरं पुनः किं भूतं परमं उ
 क्तं अपि किं भूतं अन्नाद्यं यथा अन्नाद्यमुपयुक्तं सत्त्वलादिकमादधाति तथैव तदपीत्यर्थः ॥ तेन
 मधवेन परमेण रूपेण अन्नाद्येन अत्र सर्वत्रैव द्वितीयायां तृतीया तथा च सति एवं योज्यं यन्मधुनो
 मधव्यं परमं अन्नाद्यं रूपं अहं अशानि भक्षयामि मधव्यमित्यादियत्पुनर्विशेषणं तत् अदधाति यश
 शोतनार्थं किं भूतोऽहं परमउत्तमः मधव्यः मधुरशीलः अन्नादः अन्नमत्रीति अन्नादः मधुरस्वरूपमुत्त

20

१०२

कुरु मधुरं वलाधायकं इत्युक्तीर्त्तनं देवं भूतमहं उक्तव्यं यमधुरशीलत्वाय अन्नादनाय भः
 क्षयामीत्याशंसा वाक्यार्थः ॥ ततो मुख्यादिस्पर्शनं पारस्करः ॥ प्राणानस्पृशति वाक्कर्म आ
 स्थितिः ॥ तत्र मंत्रो यथा ॥ ओं वाक्कर्म आस्थे अस्तु ॥ न सोमो प्राणोस्तु ॥ अक्षोर्मो वक्षस्तु ॥ कर्णयो
 र्मो श्रोत्रमस्तु ॥ बाहोर्मो वलमस्तु ॥ उर्वोर्मो ओजोस्तु ॥ अरिहानि मे गानितनुस्तन्वा मे सहसंतु ॥
 अस्यार्थः ॥ मे मम आस्थे मुखे वाक् वचनं अस्तु मे मम नसोः नासिकयोः प्राणाः स्वाशवायुरस्तु मे म
 मे अक्षोश्चक्षुर्गोलकयोश्चक्षुरिन्द्रियमस्तु मे मम बाहोर्वलं सामर्थ्यं अस्तु मे मम उर्वो रोजः पटु
 त्वं अस्तु मे ममे अंगानि शिरः प्रभृतीति अरिहानि आपद्रुहितानि संतु मे मम तनुः देहावयवाः ह
 स्तादयः अरिहानि संवित्संवन्धः कया सह तन्वासह देहावयवविनासहेत्यर्थः ॥ अनेनावम
 नांतरं कृतेन्द्रियस्पर्शनेन मम मुख्याद्यवयवेषु वचनादिशक्तिः सानि शयानिरपदत्वं वमम

रामः

१०२

10

5

भवति त्याशंसा वाक्यार्थः ॥ ततो गोदोहने पारस्करः ॥ इत्याह माता हृद्राणामिति ॥ मंत्रो
 यथा ॥ ओं माता हृद्राणां दुहिता वसूनां ॥ स्वसादित्यानाममृतस्य नाभिः प्रणवो वंचिकि त्तु
 यजमाना यमागमनागमदि ति वधि ह ॥ मम या मुष्ठा वपाप्राहृतः ॥ ओं इं मुस्तु जतु नृणां नृ
 त्तु ॥ अस्यार्थः ॥ प्रथममुत्तरार्द्धं योज्यते अतो अहंकारप्रणवो वंचपुनः पुनरुक्तवान
 मस्मीत्यर्थः ॥ कस्मै जनाय अविशिष्टजनोपादानेन यस्मै कस्मै चित्प्राणिमात्रायेत्यर्थः ॥
 यस्याश्ववरो हं दोनास्ति तस्य उपदेशोभिधानमयुक्तमित्याशंसा जनायेत्यस्याविशे
 षणमाह ॥ विकिंतुवाजिज्ञासवेषु शूषवे इति यावत् ॥ किंवदसीत्याकांक्षायामाह ॥ गां मावधि
 ह मामारयत किंभूतां गां अनागां अनपराधां पुनः किंभूतां अदि ति दि तिः स्वर्णं न हिंसासा अ
 स्थानास्तीत्यदि तिः पुनः किंभूतां यागोः हृद्राणां माता वसूनां दुहिता आदित्यानां स्वसा अमृ

0

5

10

15

20

25

30

3

CENTIMETERS

20

१०३

तस्य देवानां आधारभूतस्यानाभिः उत्पत्तिस्थानं ॥ किं वममार्दराणीयस्यामुष्णवार्दराणां कर्तुं श्रयाप्रा
 पापं हननाशयत ॥ ॐ इति मदीयवचनमन्यः सृजतमुं वतं गमिति पूर्वगासं वधः ॥ तृणा न्यत्र
 रवादयन्तु ॥ गोमुक्तासतीनिसन्निहितत्वात् मद्य ॥ मातारुणमित्यादिना गांस्तन्वामामधिति
 छेति निविध्या अर्दराणां कर्तुं श्रयापक्षया यगामुत्सृजेत् ॥ गोश्रमुक्तासती तृणा निरवादयन्ति त्व
 भिप्रायः ॥ ॥ ततो वरेण कन्यायाः परिधापने पारस्करः ॥ अथेनं वासः परिधापयति जरां
 ग रू परिधत्वेति ॥ ॥ तत्र मंत्रो यथा ॥ ॐ जरां ग रू परिधत्स्व वासो भवा कृष्णी नाम भिशस्ति पावा ॥
 शतं वजीवामिशरदः सुवर्चरयि वपुत्रा मनु संवयस्वा युष्मती दं परिधत्स्व वासः ॥ या अरु न्नं न वयं न्या
 या अकृतं न्वतः ॥ याश्च देवीस्तं नू न भितोऽतं तं थतास्वा देवी ज्ञे रसे संवयस्वा युष्मती दं परिधत्स्व
 वासः ॥ ॥ ॥ तथा तं नू न अकृतं न्वत व विस्तारित व त्थ श्वता देवी स्त्वा त्वां सं वयस्व सं वयं न्व

रामः

१०३

10

5

परिधापयन्ति त्वर्थः ॥ ॥ तथा व ॥ सति त्वं इदं वासः अतं तं थ विस्तारय अभितः उभयतः प्र
 स्तोरेण देवैरा व विस्तार्य व परिधत्स्व किमर्थं रजसे वृद्धत्वा र्थं विरजीवित्वा स्वमिति यावत् ॥
 याभिर्देवीभिः सूत्रनिष्पादनादिना इदं वस्त्रं निष्पादितं नाभिः परिधासत इदमुत्तरीय वस्त्रत्वं
 वितीय वस्त्रत्वं वितीर्य परिधत्वेति वाक्यार्थः ॥ अवपन्निति वेन तं नू सं नाने इत्यस्य रूपं ॥ देवी
 रिति वाक्यं दसीति प्रथमा वरु वचने पि पूर्वसवर्गात् अतं तं थेति तं नू विस्तार इत्यस्य लिट् मध्य
 मपुरुषैकवचनं ॥ वरु लं दस्य माभ्यां योगेयीति अठागमः ॥ सं वयस्वेति तिङां तिङेति प्रथ
 मपुरुषैकवचने मध्यमपुरुषैकवचनं ॥ ॥ ततः कन्या वरयोरेकी करणो पारस्करः ॥ अथे
 नं समं जयति समं ज न्नु विश्वे देवा इति ॥ ॥ तत्र मंत्रो यथा ॥ ॐ समं ज न्नु विश्वे देवाः समा यो ह द
 द्यानि नो ॥ समान रिश्वा संधाता समुदे ह्री दधातु नो ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ विश्वे देवानो आवयोः ह
 द्यानि हृदयं समं जं तु संगमयं तु अपि तु आपः पानीयानि समं जं तु नो हृदयमित्यनेनै

0

5

10

15

20

25

30

3

CENTIMETERS

१०४ वसंधः॥ पानीयं दानोत्सर्गपूर्वकं दत्तायास्तद्वदयं मम हृदयेन संगतं भवति न्याशं सा वाक्यार्थः॥
 तथा मातरिश्वा आवयोः नो आवांसं दधातु संयोजयतु॥ तथा प्रजापतिः नो आवांसं दधातु॥ तथा
 उदेही इच्छा कर्त्री देवता कामदेवः नो आवांसं दधातु॥ देवाः आपश्च आवयोः हृदयद्वयं संगमयं
 तु॥ आवयोः प्राणवायुप्रजापतिः कामदेवश्च आवांसं योजयति न्याशं सा वाक्यार्थः॥ अत्र गृह
 हिताश्चेति गृहहितैः संपूर्वैः दधानि क्रियायाः संवंधः॥ क्रियानदिव वनवहु वनं॥ उदेही इति
 इच्छाया मित्यस्य उत्पूर्वस्य तु विकृते कंदसि आगमानुशासना नाम नित्यत्वात् इन्न भवति देवता
 र्थत्वेन स्त्रीत्वविवक्षायामपीप॥ **॥ ततः कथां प्रतिगृह्य कामस्तुतिपाठे का न्यायनः॥** कामादि
 न्यायिदिति॥ **॥ तत्र मंत्रो यथा॥** उद्यो ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्यतु॥ **॥ अस्यार्थः॥** कः अदात् दत्तवान् कस्मै अदात् प्रश्नद्वयमेतत्॥ अत्रोत्तर
 द्वयं कामः अदात् कामाया दत्त अतः कारणात् कामः प्रतिगृहीता अतः कारणान्हे काम

रामः
१०४

एतच्च दत्तं प्रतिगृहीतं वनदेतत्तेन वनतथा वसति हे काम न व वसता तव वसतत्वं संवभूतं स
 तत्कन्यादिकं भुंजा महे उपभुंजायामेव सर्वत्रैवान्न कामशब्देन इच्छायाः सत्यामेव दीयते
 गृह्यते च अत इच्छा एव ददाति गृह्यतु इति यत्तत्र सेवदात्री प्रतिगृहीती च अतस्तस्या एव
 नदिति कामस्तुतिपूर्वकं कामस्यैव एतद्द्वयं यमुपभुंजामेत्याशं सा वाक्यार्थः॥ **॥ ततः क**
न्यापरिग्रहणा नंतरं पाठे पारस्करः॥ अथ यद न्या प्रतिगृह्यतु इति धीत्विति॥ **॥ मंत्रो यथा॥** उद्यो
 ददातु पृथिवी त्वा प्रतिगृह्यतु॥ **॥ अस्यार्थः॥** हे कन्ये त्वा त्वां द्यौराकाशं ददातु पृथिवी जग
 तो धात्री त्वा त्वां प्रतिगृह्यतु गृह्यतु इति मेव तवायं पिता आकाशमेव अहं यथा पृथिवी विश्वेषामाश्र
 यः॥ तथा तवाश्रयभूतः त्वां प्रतिगृह्यामीति वाक्यार्थः॥ **॥ ततः कन्या वरयोर्वह्निर्भिष्म गोपारस्करः॥**
 गृहीत्वा निष्कामतियदेषि मनसेति॥ **॥ उयेदेषि मनसा दूरं दिशो नुपवमानो वा॥** हिरण्य
 वरगो वैकर्णः सत्वं मन्मनसा करोत्वसौ॥ **॥ अस्यार्थः॥** असौ हे कन्ये त्वं मनसा हृदयेन

१०५ दूरं रेखिगदसिपितृकुलतो अहं वदिभूना केन कुत्र नीये इति ह दयेन दूरं यासि सोत्करा
 भवसीति या वत् ॥ तत्र दिशः प्राच्यादिदशदिशः अनुनदनं नरेण वमानः वाशवृः समुच्च
 यार्थः वायुश्चेत्यर्थः ॥ हिरण्यवर्णः हिरण्यवर्णरथो असौ इति हिरण्यवर्णः सूर्यः वैकर्णः विक
 र्णकोरोति हृतीति वैकर्णं अग्निः तेन उक्ता दिवायुसूर्यो नयः त्वातो मन्मानसा मङ्गनहृदयी करोमि कु
 र्वन्ति वाक्यार्थः ॥ तत्र स इति प्रथमा बहुवचने सुयां सुयो भवतीत्येकवचनं करोमीति कुर्वन्ति प्राप्तेति
 उवायेनोत्तमपुरुषैकवचनं ॥ नतः कन्या वरयो न्यादर्शने पारस्करः ॥ अथै नो दर्शयति अद्यो रव
 क्षरिति ॥ तत्र मंत्रो यथा ॥ उ अद्यो रवक्षरपतिद्यो विशिवापशुभ्राः सुमनाः सुवर्चाः ॥ वीरसूदेव
 कामास्यो नाशनी भवद्विपदेशं च तृष्यदे ॥ सोमः प्रथमो विविदे गंधर्वो विविद उत्तरः तृतीयो निस्तेपुति
 स्तूरी यस्ते मनुष्या जाः ॥ सोमो ददङ्गं धर्वाय गंधर्वो ददग्नये रयिं च पुत्रा आदादग्निर्मह्यमथो इ
 मां ॥ सानः पूषा शिवतमामे रयः सान उरु उशतीति हरयः ॥ यस्या मुशंतः प्रहरामशेयं य

रामः
१०५

स्यामुकामावहो निविद्यो ॥ अस्यार्थः ॥ हे कन्ये अपतिद्यो रविभवेत्यर्थः ॥ किं भूता अद्यो रवक्षः
 अद्यो रमभीषणो सोमं चक्षर्यति विषये यस्याः सा तथा किं च पशुभ्राः शिवागवादिभ्राः कल्याणकारी
 सुमनाः शोभनमनुकूलमनोयमा सा तथा ॥ सुवर्चाः शोभनदीप्तिः ॥ वीरसूः वीरवीर्यवंतं पुत्रं सूते
 वीरसूः ॥ देवकामा देवदेवनं कीडनं कामयते या सो देवकामास्यो नासुभिनीनः ॥ अस्या कं दि
 पदे मनुष्या परिजने शं कल्याणकारिणी भवेति क्रियापदं ॥ शिवापशुभ्रा इत्यादि संप्रभि
 रेव संवध्याते ॥ तथा च तृष्यदे अश्वा दो सं भव इत्यभाशं त्यक्त्या स्तुतिमारु ॥ ते त्वां सोम
 श्रद्धः प्रथमः जन्म एव विविदे लक्ष्मवान् गंधर्वः उत्तरः द्वितीयः ते विविदे लक्ष्मवान् ॥ ते तव
 तृतीयः पतिरग्निः पूर्वस्त्रियः सुरैर्भुक्ताः ॥ सोम गंधर्ववह्निभिः सोमश्च दाता रो गंधर्वोश्च
 शुभांगिरं पावकः सर्वमेधेत्वं मेध्या देयो वितो ह्यतः इत्यभिप्रायते तत्र तथा ते तृतीयः वत्तुर्थ
 पतिः मनुष्या जाः मनुष्या जातो ह्यमित्यर्थः ॥ इदानीं च तृणां मेवेत्याशं क्त्वा ह ॥ सोमः इमां गंध

१०६ वाय अद दत्त॥ गंधर्वः इमां अग्नये अद दत्त॥ अथो अंतरं अग्निरिमां म ह्यं अद दत्त दत्तवान्॥
 न केवलं मिमां रयिं च धनमपि पुत्रांश्चेन्द्रियानपि अग्निर्मह्यं अदादिति संवंधः॥ सा एव नः अस्मान्मेरयः नव्यजः
 तु॥ किंभूता पूषा वृद्धि कारिणी पुनः किंभूता शिवतमा अतिकल्याणा॥ किंयस्या त्वयि उशंतः इहंतो वयं शयं इन्द्रियं प्र
 हराम प्रक्षिपाम सानुमूह विहरं प्रसारय॥ किंभूतानः अस्मान् उशंतः इहंतः॥ किंयस्या त्वयि वरुवः कामा अभि
 लक्षिताः निविष्टौ निवेशिताः॥ ॥ ततो राहु भूमे पारस्करः॥ विवाहे राहु भूदिह त्रिति॥ ॥ तत्र द्वादशमंत्रो यथा
 ॐ क्र ता वा ड न धा मा ग्निर्गंधर्वः स न इ दं वृक्ष क्षेत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्॥ ॥ अस्यार्थः॥ यो ग्निर्गंधर्वः गं
 धर्वरूपः तस्मै अग्नये स्वाहा वाट्॥ यस्वाहा कृतं स्वर्गं तं न त्वाट् वषट् वरु वित्यर्थः॥ किंभूतो ग्निः क्र
 ता वाट् क्र तं स त्वं स रु न इ ति क्र ता वाट् स त्वं स रु इ त्यर्थः॥ पु नः किंभूता क्र न धा मा॥ क्र तं स त्वं
 धा मय से ति क्र न धा मा॥ कि मर्थं तस्मै स्वाहा स नः अस्मा कं इ दं वृक्ष ज्ञानं क्षेत्र वीर्यं पातु र

रामः
 १०६

क्षत गंधर्वरूपा यानये स त्वं स हिताय॥ सत्यस्थानायास्माभिराज्यं दत्तं॥ सोस्माकं ज्ञानं वीर्यं वरक्ष
 त्वित्याशं सा वाक्यार्थः॥ १ ॥ उं क्र ता वा ड न धा मा ग्निस्त्रेयो य ध यो ष र सो मु दा ना म ता भ्यः स्वाहा वाट्॥
 अस्यार्थः॥ यो यं क्र ता वा ड न धा मा ग्निर्गंधर्व इत्युक्तार्थः॥ तस्याग्निर्गंधर्वस्य अप्सरसः ओषधीभ्यः वृक्षाद
 यः किंभूताः मुदाना ममुदेना स्था इत्यर्थः॥ ताभिः सर्वमोदं त इति मुदाः ताभ्यः ओषधीभ्यः स्वाहा स्वर्गं तं भ
 वतु॥ अग्निर्गंधर्वस्यो ष र सो मु दा ना म ओषधीभ्यो अस्माभिरिदं माज्यं दत्तं ता अस्माकं ज्ञानं वीर्यं वरक्ष त्वित्या
 शं सा वाक्यार्थः॥ २ ॥ मंत्रो यथा॥ उं संहितो विश्वसामासूर्यो गंधर्वः स न इ दं वृक्ष क्षेत्रं पातु तस्मै स्वाहा वाट्॥
 अस्यार्थः॥ यः सूर्यो गंधर्वः किंभूतः संहितः दिवसं रात्रिं संधधातीति संहितः किंभूतः विश्वसामास
 र्वसामवेदमयः अपरं सर्वं समानं॥ ३ ॥ उं संहितो विश्वसामासूर्यो गंधर्वस्तस्मै मरीचयो ष र
 सो आयुवो ना म ता भ्यः स्वाहा वाट्॥ ॥ अस्यार्थः॥ तस्य सूर्यो गंधर्वस्य अप्सरसः मरीचयोर

25

20

15

10

5

0

१०७ शमयः किंभूताः आयुवः नाम आयोजंतीत्यायुवः आयुव नोस्त्य इत्यर्थः ॥ अपरं समानं ॥ ४ ॥ ॐ
 सुषुम्नः सूर्यो रश्मिश्चन्द्रमा गंधर्वः सन इदं वक्ष्यन्पातु तस्मै स्वाहा वाट ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ यश्च
 चन्द्रमा गंधर्वः किंभूतः सूर्यो रश्मिः सूर्यो रश्मिः कतमो रश्मिः सुषुम्नः सुषुम्नो नामा ॥ अपरं समा
 नं ॥ ५ ॥ ॐ सुषुम्नः सूर्यो रश्मिश्चन्द्रमा गंधर्वस्तस्य नक्षत्राण्यप्सरसीभे करयो नामताभ्याः स्वाहा
 वाट ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ तस्य चन्द्रमसः अपसरसः नक्षत्राणि किंभूतानि भे करुयः नामः ॥ ६ ॥ ॐ इ
 षिवो विश्वद्युवावातो गंधर्वः सनः इदं वक्ष्यन्पातु तस्मै स्वाहा वाट ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ योवानः गंध
 र्वः किंभूतः इषिवः पवनस्त्वभावः पुनः किंभूतः विश्वद्युवाः सर्वतः ॥ अपरं समानं ॥ ७ ॥ ॐ इ
 षिवो विश्वद्युवावातो गंधर्वस्तस्यापोः सरसः पुनर्जना नामताभ्याः स्वाहा ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ तस्य वातस्य
 अपसरसोऽपः जलानि किंभूताः पुनर्जना नाम पुनर्जुनितियासां नामा ॥ अपरं समानं ॥ ८ ॥ ॐ भुज्य
 सुपर्णा यज्ञो गंधर्वः सन इदं वक्ष्यन्पातु तस्मै स्वाहा वाट ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ यः यज्ञः ग

रामः
१०७

धर्वः किंभूतः भुज्यः सर्वाणि भूतानि भुनक्तीति पालयतीति भुज्यः भुज्यः पुनः कथंभूतः सु
 पर्णाः शोभनपर्णाः गतिरिति यावत् ॥ अपरं समानं ॥ ९ ॥ ॐ भुज्यः सुपर्णा यज्ञो गंधर्व
 तस्य दक्षिणा अपसरसस्तावाना मताभ्याः स्वाहा ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ तस्य पक्षस्य गंधर्वस्य अ
 पसरसः दक्षिणाः किंभूतास्तावाना मदक्षिणायां दत्तायां यज्ञस्तवा भवतीति तास्तावा ॥ अप
 रं समानं ॥ १० ॥ ॐ प्रजापतिर्विश्वकर्मा मनो गंधर्वस्तन इदं वक्ष्यन्पातु तस्मै स्वाहा वाट ॥
 अस्यार्थः ॥ यन्मन इदं गंधर्वः किंभूतः प्रजापतिः प्रजानां पतिरीश्वरः किंभूतः विश्वकर्मा
 विश्वकर्मा यस्य मनो व्यापारणा विश्वस्य निर्माणान् ॥ अपरं समानं ॥ ११ ॥ ॐ प्रजापति
 विश्वकर्मा मनो गंधर्वस्तस्य ऋक्सामान्यप्सरसश्च यो नामताभ्याः स्वाहा ॥ ॥ अस्यार्थः ॥
 तस्य मनसो गंधर्वस्य अपसरसः ऋक्सामानि ऋक्सामानि वेति ॥ ऋक्सामानि किंभू

20

15

१०८- तानिष्टयः नाम आइरिहिरिहा पुत्रादीहया ऋणादिमंत्रप्रयुक्तो पुत्रादिसंयत इत्यभि
 प्रायः ॥ अपरं समानं ॥ १२ ॥ ॥ ततो जया होमः पारस्करः ॥ जया भूमा सावेति तत्र दि
 तमिन्त्यादि ॥ ॥ त्रयोदशमंत्रो यथा ॥ ॐ विज्ञेव ॥ अत्र शेषप्रजापतिर्ज्ञेयानिन्द्रायेत्या
 दिमंत्रे समूह्यं प्रजापतिर्ज्ञेयं ददाति न्याशं सा भविष्यति सेवात्रापिमंत्रे यकारेण समुचि
 ना ॥ विज्ञेविज्ञानं यमहं जयं ददाति न्याशं सा वाक्यार्थः ॥ ॥ ॐ विज्ञेति श्रवणं ॥ ॥ ॐ आकू
 तं व ॥ आकूतं वाभिमुखं ॥ ॥ ॐ आकूतिश्च ॥ आत्मनो धर्मविशेषो येन मनसः प्रेरणं क्रिय
 ने ॥ ॥ ॐ विज्ञानं च ॥ शिल्पादिज्ञानं ॥ ॥ ॐ विज्ञातिश्च ॥ विज्ञातार्थः ॥ ॥ ॐ मनसश्च ॥ प्रसिद्धं ॥
 ॐ सकरीश्च ॥ शक्तिशक्तृशक्तौ आत्मो मनश्च निपश्चेति अन्येभ्योऽपि दृश्यंते इति वनिपवनो नय
 ति डीपनकारस्य वरेफः शकरी ॥ ॥ ॐ दर्शश्च ॥ प्रसिद्धः ॥ ॥ ॐ योगमासश्च प्रसिद्धः ॥ ॥ वृद्धश्च ॥ सा

रामः
१०८

10

5

मविशेषः ॥ ॥ ॐ रथं तं रथ ॥ रथसामविशेषः ॥ वाक्यार्थश्च प्रथममंत्रोक्त एव सर्वेषामेव ॥ ॥
 ॐ प्रजापतिर्ज्ञेयानिन्द्राय वृद्धे प्रायश्च दुःपूतनाजयेषु ॥ तस्मै विशः समनमंत सर्वाः स उग्रः
 स इह वृद्धो वभूव स्वाहा ॥ ॥ अस्यार्थः ॥ प्रजापतिः इन्द्राय जयान् प्रायश्च तदत्तवान् ॥ कस्मै इन्द्राय
 वृद्धे वृषनाम्ने ॥ किंभूतः प्रजापतिः पूतनाजयेषु उग्रः विपक्षसेनाविजयेषु विपक्षतेजोभिभावी ॥
 इन्द्रो देवराजः तस्मै प्रजापतिर्ज्ञेयं ददाति दत्तवानिति कथमेतत् ॥ इत्यतः कारणात् तस्मै प्रजापत
 ये सर्वाः विशः प्रजाः समनमंत सम्यक् प्रणमं कृतवन्त्यः यतश्च स प्रजापतिः उग्रो वभूव सर्वतेजोभि
 भावी वभूव ॥ यतः स इह वृद्धो वभूव ॥ इह वृद्धो वभूव ॥ प्रजापतिः अयं विपक्षविजयी लोकस्य नमस्का
 रणीयः सर्वतेजोभिभावी इह वृद्धो वभूव ॥ अजयान् इन्द्राय प्रदत्तवान् ॥ इति प्रजापतिवाक्यार्थः ॥
 इत्थं कृत्वा आहुतिदानेन तृहोमहं जयं ददाति न्याभिप्रायः ॥ ॥ ततो अभ्याता होमे पारस्करः ॥ ज
 याभ्यातांश्च ज्ञातिनि ॥ ॥ अत्राष्टादशमंत्रो यथा ॥ ॐ अग्निर्भूतानामधिपतिः समावत्वसि नक्षत्रे

0

5

10

15

20

25

30

35

CENTIMETERS

25

20

15

10

5

0

१०८
 स्यामाशिष्ठास्यांपुरेधायामस्मिन्कर्मण्यस्यादेवदूत्यांस्वाहा॥ ॥ अथार्थः॥ योमित्रः भूतानां
 प्राणिनां अधिपतिः प्रभुः समा मां अवतु पालयतु॥ कुत्र अस्मिन् वक्ष्ये शिवाक्षणे अस्मिन् क्षेत्री
 र्ये आभ्यां आशिषि आशास्ये र्ये अस्यां पुरेधायां पुरः स्थितायां अस्मिन् कर्मणि विवाहे अस्यां दे
 वदूत्यां देवानां दूतिशूनां देवदूतिस्तस्यां प्राणिनामधिपतिरस्मिन् वाक्ष्ये द्युपालयत्वित्या
 शंसा वाक्यार्थः॥ १॥ इन्द्रो ज्येष्ठानामधिपतिरित्यादि॥ य इन्द्रः ज्येष्ठानां अधिपतिरित्या
 दिव्या रद्यानं॥ ॥ ३॥ यमः पृथिव्या अधिपतिरित्यादि॥ यो यमः पृथिव्या अधिपतिरि
 तितथैव॥ ॥ ३॥ वायुरंतरिक्षस्याधिपतिरित्यादि॥ यो वायुरंतरिक्षस्याधिपतिरित्या
 दिसमानमेतत्॥ ॥ ३॥ सूर्यो दिव्योधिपतिरित्यादि॥ यः सूर्यः दिवः स्वर्गस्याधिपतिरित्यादिसमानं॥ ॥ ३॥
 चन्द्रमानक्षत्राणामधिपतिरित्यादि॥ यश्चन्द्रमानक्षत्राणामधिपतिरित्यादि अन्यत्समानं॥ ॥ ३॥
 वरुणस्पतिर्बुध्नाणोऽधिपतिरित्यादि॥ यो वरुणस्पतिर्बुध्नाणो देवस्याधिपतिरित्यादिसमानम्॥ ॥

रामः
 १०८

ॐ मित्रः सत्यानामधिपतिरित्यादि॥ यो मित्रः सत्यानां अविनाशिनो अधिपतिरित्यादिसमानं॥
 ॐ वरुणो अपामधिपतिरित्यादि॥ यो वरुणः अपां पानीयानां अधिपतिरित्यादिसमानं॥
 ॐ समुद्रः श्रोत्यानामधिपतिरित्यादि॥ समुद्रः श्रोत्यानां नदीनां अधिपतिरित्यादिसमा
 नं॥ ॥ ३॥ अन्नसम्राज्यानामधिपतिस्तन्मावत्वित्यादि॥ यत्तु अन्नसम्राज्यानां ऐश्वर्या
 नां अधिपतिः तन्मावत्वित्यादिसमानं॥ ॥ ३॥ सोमो ऋषीनामधिपतिरित्यादि॥ सोमः
 ओषधीनां बीजादीनां अधिपतिरित्यादिसमानं॥ ॥ ३॥ सविता प्रसवानां अधिपतिरित्यादि॥
 यस्सविता प्रसवानां प्रसूतिधर्मिणां अधिपतिरित्यादिसमानं॥ ॥ रुद्रः पशूनामधिपतिरि
 त्यादि॥ यो रुद्रः पशूनां देवानां अधिपतिरित्यादिसमानं॥ ॥ त्वष्टारूपाणामधिपति
 रित्यादि॥ यस्त्वष्टा विश्वकर्मरूपाणां प्रतिमानामधिपतिरित्यादिसमानं॥ ॥ ३॥ विद्वक्तः पर्व

CENTIMETERS

११० तानामधिपतिरित्यादि॥ यो विष्णुः पर्वतानामधिपतिरित्यादिसमानं॥ ॥ ॐ मरुतो गणानामधिपतय इत्यादि॥ मरुतो वायवः गणानां सदानां अधिपतय इत्यादिसमानं॥ ॥ ॐ पितरः पितामहाः परे वरे न तस्ततो महा इह मां वं नित्यादि॥ ये पितरः पितामहाः परे प्रपितामहाः अवेर जतः प्रपितामहाः पूर्व न तस्तस्मादपि पूर्व ततो महास्तस्मादपि पूर्व एव दंष्ट्र पुरुषा इदानीं॥ पित्रादिषु प्रत्येकं बहु वचनं॥ गो इवाद्यं॥ इह अस्मिन् लोके अवति नित्यादिसमानमेतत्॥ ततः पुनरज्यं मे पारस्करः॥ ॐ अग्निः तु प्रथमो देवता नां सोमो प्रजां मुचत मृत्युपाशात्॥ ३ दयं राजा वरुणः॥ नुमन्त्यानां यथेयं स्त्री पुत्रपोत्रममुं नरो दात्वा ह॥ ॥ अस्यार्थः॥ अग्निः एतु आगच्छतु किं भूतः देवता नां प्रथमः इत्यादीनां मुख्याः आगत्य वयोनिः अस्यो अस्याः कन्यायाः प्रजापुत्रादि मुचत मोचयत॥ कतः मृत्युपाशात् मृत्युर्मेरणात् पाशा इंधनाच्च तन्मृत्युपाशं अयं वरुणो राजा नुमन्त्यानां॥ तत्रायमनुमतो भवदित्यर्थः॥ किमर्थमेतत्तथा इयं स्त्री पु

रामः

११०

त्रपोत्रं अमुं पुत्रं भवं अमुं दुःखं वरोदा नरो दितु अग्निः अत्रागत्य वरुणा स्यानुमतो अस्याः कन्यायाः पुत्रादिकं मृत्योः पाशाच्च मोचयत॥ यथेयं कन्यापुत्रादि दुःखेन नरो दितित्याशां सा वाक्यार्थः॥ अत्र अस्येति वक्ष्यर्थे चतुर्थी॥ रोद निरुदिरे अश्रु विमोचने इत्यस्य लोद प्रत्यये न रूपं॥ ॥ ॐ इमां मग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्मेन यत्तु दीर्घमायुरश्च न्यापेन्था जीवतामस्तु॥ मातापोत्रमांघ्र्यमभिबुध्यतामियं॥ ॥ अस्यार्थः॥ गार्हपत्योऽग्निः इमां कन्यात्रायतां रक्षतु॥ तथा अस्यै कन्याये प्रजापुत्रादिकं नयतु प्रापयतु॥ तथा दीर्घं आयुश्च तथा सति इयं कन्याः श्रुत्या पन्थाः स्तु॥ नित्यं मर्तु संगता भवतु॥ तथा जीवतामाता अस्तु जीवतामभवतु तथा पोत्र आनंदं अभिबुध्यतां॥ पुत्रं भवं सुखं सर्वतोभावेनानुभवतु॥ अग्निना रक्षितेयं दीर्घमायुः स भगा जीवतामभवदितित्याशां सा वाक्यार्थः॥ ॥ ॐ स्वस्ति नोऽग्ने दिवा पृथिव्या विश्वानि धेह्यथा यजत्र॥ यदस्यां महिदिविजातप्रशस्तं तदस्यामुद्विगांधे रुचित्रं॥ ॥ अ

25

20

15

११२ माहिसतेनित्यावाक्यार्थः॥ अत्र अनुश्रुत्येतयोः व्यावहितयोश्चेतिवचनात्॥ व्यावहितयोश्चिपि सं
 बंधः॥ शिष्यमिति शिष्यं सायां इत्यस्य धातोः अडंतस्य प्रथमपुरुषैकवचने च डि कृते मा
 ड यो गि न्या अडा गमो न भवति॥ वीरशब्देन पुत्रोभिधीयते॥ पुत्रो वै वीरः पुत्रो वै दाय इति स्मृ
 तिप्रमाणं॥ ॥ ततो लाजाहो मे पारस्करः॥ कुमारी त्राता समीपलाशमिश्रान् लाजान् अंज
 लाययति मांजुहोति॥ संरुते नति सत्यर्थं मरां इति॥ ॥ तत्रार्थो मरा मंत्रं यथो॥ ॐ अर्थं म
 रां देवक न्या अग्निमयजत॥ स नो र्यमा देवः प्रतो मुं वत्तु मापते॥ ॥ अस्यार्थः॥ इयं कन्या अर्थ
 मरां अयजत पूजयति॥ किं भूतं देवपुनः किं भूतं अग्निं अग्निस्वरूपं॥ स नो र्यमा देवः इतः यत्
 सकाशात् तमां नो प्रमुं वति न प्रमुं वत्येतदर्थं इयं कन्या पत्या स रु अविशोगसि द्वाये अर्थं मरां
 अयजत इति वाक्यार्थः॥ अत्र अयजतेति वर्तमानेर्ध्वलिङ्गं॥ ॥ ॐ इयं नार्युपवृते लाजा
 नावपंतिका॥ आयुष्मान् स मे पतिरिधता ज्ञातयो मम॥ ॥ अस्यार्थः॥ इयं नारी उपवृते

रामः
११२

10

5

लाजान् आवपंतिका आवपंती प्रक्षिपंती किं वृते मे मम पतिः आयुष्मान् अस्तु भवतु॥ तथा
 मम ज्ञातयः संधतां वृद्धि युक्ता भवतु॥ पत्यादी र्यो युस्त्वं ज्ञातीनां वप्रार्थयंता लाजान् जुहोती
 ति वाक्यार्थः॥ आवपंतिकेति स्वार्थकः॥ संधतामित्यस्य ह्यदसत्त्वं ह्रस्वत्वं॥ ॥ ॐ इमां लाजानां
 वपाम्यग्रेसमृद्धि करणं तव॥ मम त्वभ्यां वसमुदने तदग्निरनुमन्यतामियं॥ ॥ अस्यार्थः॥ इयं नारी
 युपवृते इत्यधिकरणं मनुः॥ इयं मरु इमान् अग्नौ आवपामि प्रक्षिपामि॥ किं भूतान् लाजा
 न् तव पत्युः समृद्धि करणं॥ न तव वृद्धार्थं इत्यर्थे अपि वत देतु नमस्तुभ्यां वसमुदने वशी क
 रणं तदग्निः अनुमन्यतां॥ इत्येतदर्थं वत्तु भ्यामिति वृद्धार्थे वत्तुर्थी॥ सुमयां सुत्तुगां विना विभक्ति
 लोपः वशक्रिया समुदने॥ ॥ ततः कन्या हस्तप्रदणो पारस्करः॥ अथास्यादक्षिणं हस्तं गृह्णाति
 वरः गृह्णाति ते इति॥ ॥ तत्र मंत्रो यथा॥ ॐ गृह्णाति ते सो भगवत्याय हस्तं मया पत्या जिरदक्षिणं यथा
 सः॥ भगो र्यमा देवः सविता पुरंधिर्मह्यं तादुर्गा ह्यपत्याय देवाः॥ अमोहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्य मो अहं॥

0

5

10

15

20

25

30

3

CENTIMETERS

25

20

15

10

5

0

११३

सामोहमस्मिन् कृत्वं धोरुं पृथित्वं तावेव विवाहावहे प्रजां प्रजनयावहे पुत्रान् विद्यावहे वरुन
 तेसां तु जरदृष्टयः संप्रियो रो विष्णु सुमनस्य मानो यश्ये मशर दं शतं जी वेमशरदः शतं ६० श्र
 राहया मशरदः शतं ॥ अथार्थः ॥ तत वहस्तं गृह्णामि किमर्थं सो भगत्वा यसो भाग्या यत के व
 लं सो भाग्या य ॥ यथा मया पत्या जरदृष्टिः आसः जरदृष्टि वृद्धा भवसीत्यर्थः ॥ स्वयं मे व गृह्णामी
 त्या कांक्षा यामाह ॥ तां तां मयं देवा अदुः दत्तं वत् ॥ के ते देवा अर्थमा सविता वदेव इति वरे से वधु
 ते ॥ किं भूतां तां पुरंधी गार्हस्थ्याधिकारिणी किमर्थं अदुः गार्हपत्या य गृह्यपत्नित्वा य ॥ किं भूता ह
 तां व किं भूतां अहं अमः अस्मि मा लक्ष्मीः अस्या नास्तीत्यमः सा त्वं लक्ष्मीः त्वया विना लक्ष्मी शून्यो
 हं ॥ मा त्वं मस्य मो अहं मिति पुनरभिधानं ॥ आदरातिशयार्थः ॥ तथा हं सा म अस्मि सा मे वे दो स्मि
 कृत्वं कृत्वं वेदः अहं द्यौः स्वर्गः ॥ त्वं पृथिवी ततश्चरहि सुखी भवतो युवां विवाहं करवा वत् तथा
 सतिरेतः शुक्रं मरुदधो वहे धारयाव ॥ प्रजा संततिः प्रजनयावहे उत्पादयाव वरुन विद्यावहे प्रा

रामः
११३

प्रवते पुत्रः जरदृष्टयः संतु दीर्घा युवो भवंत ॥ किं वयु बां शरदः शतं पश्ये म पश्याव ॥
 किं भूतो संप्रियो अन्यो न्या नुरक्तो रो विष्णु दी प्रियुक्तो ॥ सुमनस्य मानो सौमनस्यं कु
 वारो जी वेमशरदः शतं शृणु यामशरदः शतं द्युक्ता र्थः ॥ सवित्रादिभिर्देवैः दत्ता य ल
 क्ष्मी भूता ये स्ता वहस्तं सो भाग्या य दीर्घा युस्त्वा य पुत्र प्राप्स्ये अविकले दियत्वा य गृह्णाति
 वाक्यार्थः ॥ अत्र गृह्णामि विग्रहार्थं दसोतिहकारस्य भकारः ॥ पुरंधिरिति द्वितीया यां प्र
 थमा ॥ पश्ये म जी वेमशृणु याम इति द्विवचने वद वचनानि ॥ ततः कन्याया अश्मारोह
 रो यारुक्तरः ॥ अथैनमश्मानमारोहयत्युत्तरतो ये र्दक्षिण पादे नारोहे ममश्मानमिति ॥
 त्वमंत्रायथा ॥ उ आरोहे ममश्मानमश्मवत्वं स्थिरा भवा ॥ अभितिष्ठ पुन न्या ता वरोध सु
 पुतनायत ॥ अथार्थः ॥ हे कन्ये इमं त्वं अश्मानं आक्रम किमर्थं ॥ अनेनाश्मारोह

CENTIMETERS

११४

शोनत्वं स्थिराभव॥ कइव अश्माइव किं वपुत न्यतः न न्यति पक्षतया आसनः पृतनो सेनां इ
 कृतः पुरुषान् अभिनिष्ठु अभिभूय निष्ठु किं वपुत नायतश्मा दृशानेव अवरोध अखण्डुया
 र्थं प्रतिपक्षाभिभवार्थं प्रतिपक्षधने च इमं प्रस्तरमारोहति वाक्यार्थः॥ पृतन्यत कश्चाच्चरपृतनस्या
 विलोपः॥ पृतनायत इति लोहितादिगणपथितम्॥ ॥ ततो गाथागाने पारस्करः॥ अथ गाथां
 गायति॥ सरस्वति प्रगायामि सुभगेति॥ ॥ तत्र मंत्रो यथा॥ ॐ सरस्वति प्रगायामि सुभगे वा
 जिनीवति यां त्वा विश्वस्य प्रजायाम स्याग्रतः यस्यां भूतं समभवद्यस्यां विश्वमिदं जगत्॥
 नाम श्रगाथां गायामि या स्त्रीणां मुद्यमं यशः॥ ॥ अस्यार्थः॥ हे सरस्वति यां त्वा त्वां प्रगा
 यामि इत्कीर्तयामि इत्यर्थः॥ सा त्वं इदं विवारु कर्म प्रभूतं प्रकर्षणोपालय किं भूते सु
 भगे मनोहर॥ पुनः किं भूते वा जिनीवति वा जिनी शौरिका सा यस्यां लिप्ता यथाशी

रामः
११४

10

5

घृणति तथा त्वमपि कीर्तिरूपाशी घृणासीत्यर्थः॥ कुत्र यास्यत्याकांक्षा यामाह अस्त्य
 भूतस्य प्राणिजातस्य अग्रतः किं भूतस्य विश्वस्य सर्वस्य कीदृशं उद्गानं यस्यां सरस्वत्या भूतं पृ
 थिव्युपेजोवाद्याकाशात्मकं समभवत्॥ समग्रवभूवस यथा यस्यां इदं विश्वं जगत्सम
 भवत्॥ ततो गाथां गायामि कां अथ इदानीं गायामि गार्थयामि॥ या गाथा स्त्रीणां यशः किं
 भूतं उन्नमं या सरस्वती जगदुत्पत्तिकारिणी स्त्रीणां कीर्तिभूता इत्येवं रूपा॥ या गाथा य स
 रस्वती रक्तेत्वा समवेदं विवारु कर्म भूमिप्रसादकृता शुद्धमंत्रपठितः पालयंति वाक्य
 र्थः॥ प्रगायामि ति गेशदे आतश्चोपमर्ग इत्युद् प्रशानं तत्करोति नृदादृष्ट इति गि व उ
 त्तमपुरुषैकवदनं गायामि॥ मीतिवर्तमानार्थे लेट॥ ॥ ततो वरदक्षोरनिपरिक्रमणो प्र
 दक्षिणो पारस्करः॥ अथ परिक्रामंतं त्वभूमिप्रेषये वरु इति॥ ॥ मंत्रो यथा॥ ॐ त्वभूमि

0

5

10

15

20

25

30

3

CENTIMETERS

20

११५ रादिसप्रलोकप्राप्तेपतिव्रतात्वायसप्रपदंविहकस्त्वनयत्वितिवाक्यार्थः॥ ततोमित्रकलशस्थज
 लेनवधूवरयोः अभियेचनं पारस्करः॥ आपः शिवाः शिवतमाः इति॥ मंत्रोयथा॥ ॐ आपः शिवाः
 शिवतमाः शांताः शान्ततमाश्चयास्तास्तैर्हरावेतुभेयजं॥ अस्यार्थः॥ या आपः कल्याणिन्यः शिवत
 माः अतिशयेन कल्याणिन्यः॥ शांताः अनुपदवाश्चयाः शान्ततमाः अतिशयेन शांताः
 ता आपः तव भेषजं रोगनाशनं कुरावेतु कुर्वंतु॥ सकलदोषविमुक्तो आपः तव रोगनाशनं कुर
 रावेत्विति वाक्यार्थः॥ कुरावेत्विति क्व विहिता करणयोश्च धातोश्च॥ ततः पुनस्तैर्नैवोदकेना
 भियेके पारस्करः॥ आपो हि ष्टे त्रिंति स्मि रिति॥ मंत्रमंत्रोयथा॥ ॐ आपो हि ष्टा मयो भुव
 स्तानु जुं दधातन॥ महेरगा यवक्षसे यो वः शिवतमोरसं स्य भाजयते ह न उशती रिव मातरः॥
 तस्मा अरुं मा मवो यस्य क्षया यजि शवथ॥ आपोजने यथा च नः॥ अस्य ३० क्रयस्य द्या

रामः
११५

10

5

रद्यादिकंप्रातः स्नाने अनुसंधेयं॥ ततः सूर्यावेशरो पारस्करः॥ अथैनां सूर्यमुदीक्षय
 तित बुक्षरिति॥ मंत्रमंत्रोयथा॥ ॐ त बुक्ष देवि हितं पुरस्ता द्दु क्रे मुञ्चरत॥ पश्येम शरदः
 शान्तं जीवेम शरदः शान्तं शृणुयाम शरदः शान्तं प्रबुधाम शरदः शान्तं मदीना स्याम शर
 दः शान्तं भूयश्च शरदः शान्ता॥ अस्य मंत्रस्य व्याख्यादिकं उपनयने अनुसंधेयमिति॥ ततो वरणा
 कन्यालेभे पारस्करः॥ अथास्य दक्षिणां शमं धि हृदयमालभते मम व्रते ते हृदयं इति॥ तत्र मंत्रो
 यथा॥ ॐ मम व्रते ते हृदयं दधामि मम चित्तं मम चित्तं ते अस्तु॥ मम वाचं मे कमना जुषस्व प्रजापति
 स्त्वनियुनक्तु मम्यं॥ अस्यार्थः॥ हे कन्ये ते तव हृदयं मम व्रते निश्चये दधामि संगम्यामि मद्दु
 तं कारयामीत्यर्थः॥ तथा सति ते तव चित्तं हृदयं मम चित्तं अनु अस्तु मम चित्तानु कूलं भवतु तथा
 सति मे मम वाचं वाक्यं एकचित्तमिति जुषस्व सेवयस्व मदीयवचनकरा भवेत्यर्थः॥ ततः प्रजाप

0

5

10

15

20

25

30

3

CENTIMETERS

११७ निरुत्तांमह्यनियुनक्तमह्यनियोजयत्तु नृपजापतिनामह्यनियुक्ता मयापिपतिवतत्वेनस्था
 पितृदद्याममवित्रानुकूलवित्रामदेकवित्रायममवायेसेवयस्वेति॥ अनुशासनवाक्यार्थः॥
 ततोवरस्यकन्याभिमंत्रणोपास्करः॥ अथैनामाभिमंत्रयतेवरः सुमंगलीरियमिति॥ मंत्रो
 यथा॥ ॐ सुमंगलीरियंवधूरिमांसमेतपश्यत॥ सौभाग्यमस्यैदत्वायथास्वपरेतनः॥ अस्या
 र्थः॥ हेसत्याः इयंवधूः सुमंगलीशोभनयुक्ता इमां॥ योस्यैपतिघ्नीतनुस्तामस्येनाश
 यस्वादे॥ अस्यार्थः॥ हे अग्नेकिंभूतप्रायश्चित्तसकलदोषापाकरास्वरूपत्वंदेवानां इ
 न्दादीनांप्रायश्चित्तिरसिदोषापाकराकर्ता भवसि॥ अतः कारणात् अग्नेप्रायश्चित्त इत्यादि॥
 तत्रपंचममंत्रोयथा॥ ॐ अग्नेप्रायश्चित्तं त्वंप्रायश्चित्तिरसि॥ वाद्भरास्त्वानाथकाम उपधावामि॥
 वाद्भराः अहंत्वात्वा उपधावामि उपसर्पामि॥ किंभूतः नाथकामः याज्ञार्थमुपसर्पामीत्यर्थः॥ का

रामः
११७

याज्ञा अस्यै अस्याः कन्याः यातनुः पतिघ्नीपतिहिंसकं यदंगं अस्यै अस्याः तातनुं नाशय
 अपाकुरु हे अग्नेप्रायश्चित्तस्वरूपदेवानामपिदोषापाकर्ता त्वमेवेति॥ स्तुतिपूर्वकं वाद्भ
 राहंत्वा मुपसर्पामि॥ अस्याः पतिविरोधकांगलक्षणां नाशयेति याज्ञावाक्यार्थः॥ अस्यै इति त्रि
 त्वर्थे चतुर्थी॥ ॐ वायोप्रायश्चित्ते॥ इत्थंभूतांसमेतसमगच्छत॥ तथा इमां पश्यत आलोक्यत॥
 अस्यै सौभाग्यं दत्वा अथानंतरं अनुस्वस्थानं विचरेत नगच्छत इमां मंगल्या संगम्य दृष्ट्वा अस्यै सौ
 भाग्यं च दत्वा स्वस्थानं यातेत्यभिप्रायः दत्तयेति कायं क विपरेतन इति इरागतौ विपूर्वपरा
 पूर्वः त क न यश्चेति लोद मध्म मपुरुषवदु वचनस्य तनया॥ ततोवरः कन्यामुत्रोत्प्लुहित
 वृषवर्मणि उपविशयेत्॥ तथा वधास्करः॥ अनडुहलो हि वर्मण्यपवेशयतीह गा
 वो निषीददिति॥ तत्रमंत्रोयथा॥ ॐ इह गावो निषीदतिहोश्वा इह पुरुषाः इहो सहस्र

११८ सदक्षिणो यज्ञ इह पूषा निषीदतु ॥ अथार्थः ॥ इह वृषवर्मणि त्वया उपविशंत्या सरु
गावः उपविशंतु निषीदंतु तथा इह अश्वानिषीदंतु तथा इह पुरुषाः परिजनमनु
ष्ट्याः निषीदंतु अत्र स्थानद्वय आदिपदस्थितं क्रियापदमनुष्यजनीयां अत्र मंत्रांतं
निषीदंति क्रियापदमनुष्यजनीयां तथा इह पूषा पुष्टिकारी आदित्यः निषीदतु ॥ गवा
श्च परिजनादिभिः सरुत्वमिह वलीवर्दवर्मणि उपविशेति वाक्यार्थः ॥ ततो वरेण कन्या
या क्रवावेक्षणे पारस्करः ॥ अष्टमिने क्रवे दशेयति क्रवमसीति ॥ तत्र मंत्रो यथा ॥ उध्रव
सिक्त्रं त्वापश्यामि क्रवे धिपोष्ट्यामपि मद्यत्वा दादुहस्य निर्मयापत्त्या प्रजावती संजीव
शरदः शतं शृणु यामशरदः शतं ॥ अथार्थः ॥ देवधुक्त्रवे असि अविनाशिनीति श्रु
सित्वा त्वां तां गुरुपं क्रवे पश्यामि दशेयामि ॥ किमर्थं त्वमपि क्रवाशाश्चतीसतीषा

रामः

११८

घोष्ट्या रधिपोषणीयो भवइत्येतदर्थः ॥ किं वदुहस्यति स्त्वं मद्यं अदातुं दत्तवान् ॥ तथा
सतित्वं प्रजापतिः पुत्रादिसहिता मया पत्न्या सरु शरदः शतं वर्षाणि जीवत्वं मयि शाश्वती
भवेत्तदर्थं मया दर्शिता क्रवामस्य दत्ता शतं वर्षाणि जीवेत्याशांसा वाक्यार्थः ॥ अत्र क्रव
मिति स्त्रीलिंगे प्राप्ते न पुंसकलिंगत्वं ॥ पश्यामीत्यं न भविता शिव ॥ इति विवाहः ॥
अथ वृत्तार्थः कर्म मंत्रव्याख्या ॥ तत्र पंचाद्याहु निर्जुहोति पारस्करः ॥ आज्यभागविद्वज्या
हु निर्जुहोति ॥ अग्ने प्रायश्चित्तमिति द्वितीयपूर्वपत्रे ज्ञातव्यमिति वायोरित्यानुसंधेयम् ॥
त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ॥ ब्राह्मणस्त्वानाथको उपधावामियास्ये प्रजाघीतनुस्त्वामस्य
नाशय स्वाह ॥ देवा यो अस्याः या प्रजाघीसकामविरोधिनी ॥ अपरं समानं ॥ उध्रव
प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ॥ ब्राह्मणस्त्वानाथकाम उपधामियास्ये गुरुघीतनु

स्तामस्यैनाशयस्वाहा॥ देवदुःअस्याः यागृहघीतनूः नाशयो अपरं समानं॥ गंधर्वप्रा
 यश्चित्रे त्वंदेवानां प्रायश्चित्तिरसि॥ वाह्मरास्वानाथकामउपदधामियास्यै यशो घीतनूस्तामस्यै
 नाशयस्वाहा॥ देवगंधर्वयशः प्रकाशकारकं याश्रया यशो घी यशो विरोधिनी॥ अपरं
 समानं॥ ॥ ॐ सूर्यप्रायश्चित्ते त्वंदेवानां प्रायश्चित्तिरसि॥ वाह्मरास्वानाथकामउपद
 धामियास्यै पशुघीतनूस्तामस्यै नाशयस्वाहा॥ हे सूर्य यागृहघीतनूः पशुविरोधिनी तवाधि
 नी॥ अपरं समानम्॥ ॥ ततः प्रादुर्गतिरौषसहितं पूर्वस्थापितजलेन कन्याभिषेके पार
 स्करः॥ ततः एनां मूर्द्धन्याभिषिं च याते पतिघीति॥ ॥ मंत्रो यथा॥ ॐ याते पतिघीपुः
 जाघीपशुघीगृहघीयशो घीनिदिता तनुज्जार घीतत एनां करोमि साजीर्जित्वं
 मया सहसौ॥ ॥ अस्मार्थः॥ असौ तनुः के ते तव यातनुः निदिता दोषा वहास्तांताः

रामः
 ११२

एनां तनुज्जारघीज्जार उपपतिः^त द्यातिनी करोमि कासानिदिता पतिघीपजाघीपशुघीगृहघीय
 शो घी एतच्च द्यातमेवे अनेनाभिषेके कर्मणा सात्वमया सह जीर्जितरां प्राप्नुहि दीर्घायुर्भवे
 त्वर्थः॥ अनेनाभिषेके कर्मणा त्वमया ददयद्दत शरीरदोषा मया सह दीर्घायुर्भवति वाक्य
 र्थः॥ ॥ ततः कन्यायाः स्थालीपाकप्राशनपारस्करः॥ अथेनां स्थालीपाकप्राशयति॥ ॥
 मंत्रो यथा॥ ॐ प्राणोस्ते प्राणा न सं दधाम्यास्थिभिरस्थीनि मांसे स्ते मोसानि त्वचा त्ववं॥ अ
 स्मार्थः॥ हे कन्ये ते तव प्राणा न प्राणोः सन्निहितत्वात् तयो गृह्णात्॥ मदीयेरिति बोद्धव्यं॥ सं द
 दधामि योजयामि॥ तथाने अस्थीनि अस्थिभिः सं दधामि॥ तथा ते त्वचा त्ववं सं दधामि॥ अने
 न स्थालीपाककर्मणा प्राशनं मया सह तव एकी स्थित्व एकमांसं त्वएकचर्मणि करोमी
 ति वाक्यार्थः॥ ॥ इत्यावसधिकमहोमहोपाध्यायधर्माध्याक्षश्रीरुलायुधकृतो वाह्म

१२० ॥ सर्वस्वेदशकर्ममंत्रग्राह्यासमाप्तेति ॥ शुभम् ॥

अथयोग्यासनान्याहवासः ॥ कौशेयकम्वलश्चैव अजिनं परमेव ॥ दारुजं तालपत्रञ्च आसनं परिकल्पयेत् ॥
कृत्वा जितेजानसिद्धिर्भिक्षश्च व्याघ्रचर्मणि ॥ अजिते व्याधिनाशः स्यात् कंवलदुःखमोचनं ॥ सर्वस्मिन् चित्र
कम्वल इति ॥ तत्र निषिद्धान्याहसम् ॥ वंशासने तु दारिद्र्यं पाषाणो व्याधिसंभवः ॥ धरण्यादुःखसंभूतिः
दैर्भाग्यं भिन्नदारुजे ॥ तृणासने यशो हानिः पल्लवे चित्रविभ्रमः ॥ ॥

रामः
१२०

वैवाहिकविधिरेव स्त्रीणां वैदिकः संस्कारः उपनयनारव्यो मत्वादिभिः स्मृतः

१ मनुसंहितायां ॥ वैवाहिकविधिः स्त्रीणां ॥ संस्कारो वैदिकः स्मृतः ॥

पतिसेवा गृहे वासो ॥ गृहार्थेऽग्निपरिष्कृत्या ॥ १ ॥

पतिसेवैव गुरुकुले वासो वेदाध्ययनरूपः गृहे कृत्यमेव सायंप्रातः समिद्धामरूपाग्निपरि
चर्या ॥

२० वाङ्मयसर्वस्वपत्रोक्तेः ॥

वेदाध्यायनप्रसंशा १

अर्थसहितवेदाध्ययन २

भारतवर्षप्रसंशा ३

नित्यवेदाध्ययनप्रसंशा ४

वेदाध्ययनार्थज्ञानप्रसंशा ५

अथिहृदप्रसंशा ६

इति १ दत्तधावन ७

प्रातःस्नान ८

काम्यप्रातःस्नान १०

प्रातःस्नानमंत्रव्याख्या ११

इममेमंत्रव्याख्या ११

मार्जन ११

अस्यामंत्रव्याख्या १२

मार्जनानन्तरमाचमनमंत्रव्याख्या १३

इति २ प्रातःसंध्या १४

उंकारमाहात्म्य १७

संध्यानुक्रमनिका १८

प्राणायामसंख्यादृतिसंशि

रक्तगायत्रीमाहात्म्यानि १८

अस्यार्थ १८

प्राणायामविधि २५

काम्यप्राणायाम २६

सप्रणवसंख्यादृतिसंशि

रक्तगायत्रीजपफलम् २७

इति ३ प्रेतिणचमनमंत्रव्याख्या २८

दुपदादिमंत्रव्याख्या ३१

सूर्योपस्थानमंत्रव्याख्या ३१

॥ १ ॥

प्रातःसंध्यागायत्रीजपमाहात्म्यं ३३

अक्षमालानिर्णय ३४

गायत्रीक्षरदेवतानि ३४

नित्यजपविधि ३५

गायत्रीजपमंत्रव्याख्या ३५

गायत्रीजपफल ३६

अक्षमाला ३६

काम्यजप संख्यालोपप्रायश्चित्त

चत्वारिंशद्भूमंत्रव्याख्या ४१

जपयज्ञानुष्ठानं ४१

इति ४ सूर्यस्यावृतमंत्रव्याख्या ४२

मध्याह्नस्नानमंत्रव्याख्या

मृत्तिकालेभन इदं वि

हर्मंत्रव्याख्या

गोमयालेभन गंधदा

रामंत्रव्याख्या

उरुहोमंत्रव्याख्या

इदमापःमंत्रव्याख्या

आपोअस्मान्मंत्रव्याख्या

शन्त्रोदेवीमंत्रव्याख्या

अवभृतनिचुमंत्रव्याख्या

चित्पतिर्मादिमंत्रव्याख्या

अघमर्षणमंत्रमाहात्म्यं

अघमर्षणमंत्रव्याख्या

दुपदामंत्रमाहात्म्यं

त्रिपदासावित्रीप्रकरणा

तत्समेदीधावतिमंत्र

सवित्रीपद्मो अर्द्धाङ्गः
मानसो के मन्त्रव्याख्या
मथाज्ञाचमनमन्त्रव्याख्या
बुधयज्ञवेदादिपाठ
अग्निमीडुमन्त्रव्याख्या
इत्येतानामन्त्रव्याख्या
अग्न्याहिमन्त्रव्याख्या
शत्रोदेवीमन्त्रव्याख्या
तर्पणविधि

विश्वेदेवासः मन्त्रव्याख्या
उशनस्त्वामन्त्रव्याख्या
आयन्तुनः मन्त्रव्याख्या
उर्ज्वरुन्तीमन्त्रव्याख्या
सूर्योर्ध्वदाने
हंसेशुचिवह व्याख्या
अदृश्यमस्यमन्त्रव्याख्या
नवहृष्टपूजा
आकृष्टमन्त्रव्याख्या

गरुडानां त्वामन्त्रव्याख्या
श्मन्देवामन्त्रव्याख्या
अग्निर्मुहूर्तमन्त्रव्याख्या
उदुध्यस्वाम्नेमन्त्रव्याख्या
हृत्स्येते मन्त्रव्याख्या
अन्नात्परिश्रमन्त्रव्याख्या
शत्रोदेवीमन्त्रः
कारुण्डात्कारुण्डात्मन्त्रव्याख्या
केतुंहरवन् मन्त्रव्याख्या

॥ २ ॥

पुरुषसूक्तमहिमा
पुरुषसूक्तमन्त्रव्याख्या
उत्तरनारायणमन्त्रव्याख्या
अम्बकमन्त्रमाहात्म्यं
अम्बकव्याख्या
अम्बेअम्बिकेमन्त्रव्याख्या
बालग्रहोपशान्ति
जातकर्म

निष्कमरा
गर्भाधानसूर्यदर्शनं
तच्चक्षुर्देवहितमन्त्रव्याख्या
अन्नप्राशनं
देवीवाचमन्त्रव्याख्या
वाजो नो अश्मन्त्रव्याख्या
प्राणो नान्नरमशीत्यमन्त्रः
बुडाकरणा

उद्देवायमन्त्रव्याख्या
सवित्राप्रसूतामन्त्रः
ओषधेत्रायस्वमन्त्रः
शिवो नामासिमन्त्रः
निवर्तयाम्यामन्त्रव्याख्या
येनावपत्सवितामन्त्रः
कश्यपश्येत्रायुषेमन्त्रः
येनेधूरिमन्त्रव्याख्या

यत्क्षुरेणामंत्रव्याख्या
 उपनयन
 येनेन्द्रायमंत्रव्याख्या
 इयंदिरुक्तं मंत्रव्याख्या
 यज्ञोपवीतमंत्रव्याख्या
 योमेदण्डमंत्रव्याख्या
 आपोहिष्ठामंत्रव्याख्या
 तच्चक्षुर्देवहितंमंत्र
 ममव्रतेते मंत्रव्याख्या

प्रजापतयेत्वादिमंत्रव्याख्या
 सावित्रीप्रदानप्रकरणं
 अग्नेसुश्रवःमंत्रव्याख्या
 अग्नयेसमिधमंत्रव्याख्या
 तनूपाग्रेमंत्रव्याख्या
 कश्यपस्यमंत्र
 समावर्तन
 जलग्रहणाभिषेकमंत्र
 मेखलामोचन

उदुत्तमंवरुणमंत्रव्याख्या
 उशुद्राजमंत्रव्याख्या
 अन्नाद्यायमंत्रव्याख्या
 प्राणायानोमंत्रव्याख्या
 पितरःशुद्धधमंत्रव्याख्या
 सुचक्षाअहंमंत्रव्याख्या
 परिधास्येमंत्रव्याख्या
 यशसामाशावामंत्र
 याआहारज्ञानग्रिमंत्रव्याख्या

॥ ३ ॥

मशशोप्सरसामंत्रव्याख्या
 युवासवासाःमंत्रव्याख्या
 अलंकरणमसिमंत्रव्याख्या
 रोचिह्मरसिमंत्रव्याख्या
 बृहस्पतेरुदिरसिमंत्रव्याख्या
 प्रतिष्ठेस्थामंत्रव्याख्या
 विश्वाभ्योमानामंत्रव्याख्या
 विवाहःविधिक्रम

चतुर्थीकर्मविधिक्रम
 इतिपत्रांकसमाप्तम्

पीठोद्धारः॥ शक्तेर्वाह्य कृशानुकोणविलसद्गूढितत्कर्णिकं वस्त्रं च
 रयुग्मकेशरदलेवर्गेस्त्रिवर्गेर्मनोः॥ चूडामंत्रतुरीयवेष्टितमिदं क्ष्माको
 णातारङ्कितं गायत्र्याः कथितं महः प्रभृतिभिर्यन्त्रं तु दिक्षं कितं॥
 द्वांकारं कर्णिकामध्ये व्याहृतीनां त्रिकोणाके॥ वहिश्चाहृदले पद्म
 प्रोक्तं लक्षणं लक्षितं॥ केशरेषु स्वर्णालिख्य मंत्रवर्णास्त्रयस्त्रयः॥
 आदिवर्णक्षरान्यहो वहिर्महेन्द्रमण्डलं॥ ओमापो ज्योतिरित्यादि
 पोरइत्यादिस्पष्टयेद्यन्त्रमुत्तमं॥ भूर्जदले समालिख्य कुंकुमं रोचनं

पूजितपीठो यथा॥ त्रिकोणवद्गोणमथाः
 ह्यपत्रं यंत्रं लिखेद्भूमिग्रहांतरस्थां॥

किं॥ एवं पीठं मद्रायेयं पूजितपीठं तं प्रतिष्ठाप्य॥

10

5

0

CM

5

10

20

25

30

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वपापहर्त्रा
सर्वकलहर्त्रा सर्ववैद्यहर्त्रा
सर्वभयहर्त्रा सर्वदुर्गहर्त्रा
सर्वशत्रुहर्त्रा सर्वदुष्टहर्त्रा
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
सर्वभूतहितं कुरु सर्वदा
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वपापहर्त्रा
सर्वकलहर्त्रा सर्ववैद्यहर्त्रा
सर्वभयहर्त्रा सर्वदुर्गहर्त्रा
सर्वशत्रुहर्त्रा सर्वदुष्टहर्त्रा
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा
सर्वदुःखहर्त्रा सर्वदुःखहर्त्रा

॥ ४ ॥